

Spreken over zonde

Een empirisch-homiletisch onderzoek naar zonde in Gereformeerde Bond prediking

Master thesis

Protestants Theologische Universiteit (PThU) te Utrecht

Vakgebied: Praktische theologie

Woerden, 11 Januari 2025

Andries van Ekeveld

Studentnummer: 1400673

Begeleiding: Dr. T.T.J. Pleizier, PThU

Beoordeling: Prof. Dr. W.H.Th. Moehn

Spreken over zonde

Een empirisch-homiletisch onderzoek naar zonde in Gereformeerde Bond prediking

Bij de omslag

De waterverfschildering die ik heb gemaakt staat symbool voor de zondige mens, die zich geborgen mag weten in de hand van zijn Vader. De vrouwfiguur staat voor een mens, vol schuld en schaamte. Om haar heen is het donkere water. Het voelt soms of ze verdrinkt in de schuld en schaamte, die ze ervaart door de zonde die ze telkens weer doet. Maar om haar heen zijn de liefdevolle handen van God de Vader. En niet alleen de mens ligt geborgen in Zijn handen, maar de mens mét al zijn zonde en gebrokenheid.

Emma van Ekeveld

Protestants Theologische Universiteit (PThU) te Amsterdam
Vakgebied: Praktische theologie

Woerden, 11 Januari 2025
Begeleider: Dr. T.T.J. Pleizier, PThU
Beoordelaar: Prof. Dr. W.H.Th. Moehn

Woord vooraf

Spreken over zonde in kerk en samenleving staat onder druk. Tegelijk ben ik ervan overtuigd dat dit een gevoelig verlies betekent. Ervaring van leegte hangt samen met het verlies van God.

De wereld wordt niet vanzelf beter. Vanuit mijn huidige werkkring in de bos- en houtsector ken ik de discussie over duurzaam bouwen en de weerbaarheid om daarin vooruit te komen. Ondanks het waardevolle van menselijke inspanningen om het goede te doen, blijft ons handelen en het resultaat verre van volmaakt.

In veel kerken wordt nog steeds over zonde gesproken. Uit eigen ervaring weet ik dat dit spreken heel relevant kan zijn voor het geloofsleven. Maar evengoed kan het 'geestdodend' zijn. De ervaring als student-voorganger in de PKN heeft me extra bewust gemaakt van de complexiteit hoe zonde aan de orde te stellen.

Dit onderzoek heeft daarmee een heel persoonlijk motief. Hoe kan het spreken over zonde bijdragen aan de verkondiging van het heil in Christus? Het is kwetsbaar om preken van anderen te analyseren. Daarom kies ik bewust voor een anonieme verwerking. Het is ook kwetsbaar omdat met preken ook het spreken van God is verbonden.

Vanuit het literatuuronderzoek en het doordenken ervan heb ik mooie inzichten ontvangen. Johannes Block en Gerhard Ebeling zijn 'vrienden' geworden vanuit de Lutherse wereld. Een hoogtepunt voor mij was het doordenken van een dieptepunt: de *corruptio totalis*, de totale verdorvenheid van de mens. Calvijn laat dat leerstuk voluit staan, maar benadert het vanuit het herstel in Christus. Dat paradoxale herkent Calvijn bij de Middeleeuwer Bernhard van Clairveaux die eens zat te mijmeren over 'de ziel.' Clairveaux stelt dan:

Ik heb het niet vergeten, maar met vrees en eerbied spreek ik het uit: Wij zijn, maar in Gods hart. Wij zijn, maar omdat Hij het ons waardig keurt, niet omdat wijzelf het waardig zijn. (Institutie III, 2-25).

Ik ben Emma erkentelijk dat ze haar tijd en creativiteit heeft ingezet om een waterverfschildering te maken voor deze scriptie die beelden geeft aan wat Bernhard van Clairveaux en Johannes Calvijn zo heeft aangesproken. De toelichting op de titelpagina spreekt boekdelen.

Het is mijn hoop dat deze scriptie bijdraagt aan een hernieuwde aandacht voor het thema zonde in preken. Maar dan niet als geïsoleerd thema. Deze scriptie laat op diverse horen dat de reformatorische zondeparadox tot de kern van het Evangelie hoort. Als al ons spreken over zonde in dat kader wordt geplaatst dan geloof ik vast dat God in de 21^e eeuw grote daden werkt.

Tot slot wil ik een aantal mensen bedanken voor hun medewerking. Iedereen die belangstelling toonde voor dit afstudeerproject wil ik danken. Tijdens zulke momenten kwamen regelmatig gedachten of vraagstukken tot ontwikkeling.

Enkele personen hebben geholpen met kennis en informatie. In het bijzonder onze vriend Lourens Post, die behulpzaam was voor het contact leggen met mensen uit zijn netwerk die konden bijdragen aan dit afstudeerproject. Via Lourens dank ik daarom eveneens Jan Hoek, Wim Dekker en Kees van Ekris.

Maarten Kater bracht mij op het spoor van Johannes Block: een zeer waardevolle bron voor mijn onderzoek. Ik wil ook Piet Vergunst danken voor de genoemde publicaties vanuit de Gereformeerde Bond.

De predikanten van wie de preken zijn geanalyseerd wil ik danken voor hun toestemming. Medestudenten die ook in een afstudeerproject werkten wil ik danken voor het 'lotgenotencontact.' In het bijzonder Dorien Keus voor de prettige en inhoudelijke samenwerking bij het toepassen van de methodiek van *grounded theory*.

Een groot woord van dank voor Theo Plezier die mij vakkundig en adequaat heeft begeleid. Ik heb tijdens de vijf begeleidingsgesprekken ook genoten van je gave om zorgvuldig en trefzeker te formuleren en zo onder woorden te brengen wat er speelt. Ook een dankwoord voor Wim Moehn voor het corrigeren van deze thesis.

Het thuisfront heeft ook gemerkt dat een thesistrject veeleisend is! Daarom wil ik jullie ook bedanken. Anneke voor het geduld... En ook onze dochters Emma, Amber, Priscilla, Christel en Phéline.

Boven alles komt onze God dank en lof toe voor de kracht, het inzicht en de energie om de studie theologie tot dit punt te brengen.

Woerden, 11 januari 2025
Andries van Eckeveld

Inhoudsopgave

Samenvatting

Voorwoord

1. Inleiding	8
1.1 Zonde in kerk en maatschappij	9
1.2 Zonde in de prediking	10
1.3 Herwaardering van zondebegrip in de samenleving	12
1.4 Preekanalyse	13
1.5 Probleemstelling en doelstelling	15
1.6 Onderzoeksvragen	16
1.7 Afbakening	16
1.8 Persoonlijke betrokkenheid	17
2. Perspectieven op zonde en preken	19
2.1 Wat is zonde?	19
2.1.1 Zonde in de theologie	19
2.1.2 Zonde in de samenleving	22
2.2 De Gereformeerde Bond	24
2.3 Preken	26
3. Methodiek	29
3.1 Stap 1: Literatuurstudie	30
3.2 Stap 2: Onderzoeksmateriaal	30
3.3 Stap 3: Analyse van de preken	32
3.4 Stap 4: Patroonherkenning	34
3.5 Stap 5: Homiletische hamartiologie	35
3.6 Stap 6: De werking van de patronen in preken en conclusie	35
4. Resultaten van het spreken-over-zonde in GB-preken	36
4.1 Aspecten van het spreken over zonde in GB-preken	36
4.2 De aard van het spreken over zonde	40
4.3 Het Bijbelgebruik	40
4.4 Het aanspreken van de hoorder	42
5. Patronen van spreken over zonde	44
5.1 Impliciet van zonde spreken	44
5.2 Ponerend van zonde spreken	45
5.3 Aansprekend van zonde spreken	47
5.4 Onderzoekend van zonde spreken	48
5.5 Narratief van zonde spreken	49
5.6 De verhouding tussen de patronen	51

6. Homiletisch-hamartiologische karakteristiek van spreken over zonde	54
6.1 Hamartiologische karakteristiek van impliciet spreken	54
6.2 Hamartiologische karakteristiek van ponerend spreken	57
6.3 Hamartiologische karakteristiek van aansprekend spreken	59
7. De bijdrage van de patronen aan het spreken over zonde	62
7.1 De patronen in relatie tot theologisch zondeverstaan	63
7.2 De bijdrage van patronen aan theologisch spreken	64
7.3 De bijdrage van patronen aan verzachtend over zonde spreken	66
7.4 Samenvatting	69
8. Conclusie, evaluatie en aanbevelingen	70
8.1 Conclusie	70
8.2 Evaluatie	72
8.3 Aanbevelingen	72
Bibliografie	74

Bijlagen:

Bijlage 1: De aard van het spreken over zonde (tabel 4)

Bijlage 2: Verklaringenblad

Bijlage 3: Data management plan (DMP)

Samenvatting

Er is nog weinig onderzoek gedaan naar het snijvlak van zonde en preken. Anderzijds is er aanleiding om daar juist aandacht aan te besteden. Vanuit reformatorische theologie staat zonde samen met genade in het centrum.

In de huidige samenleving heeft zonde andere betekenissen gekregen. Met name het wegvallen van het geloof in God heeft grote gevolgen voor wat moraliteit betekent; en daarmee dus ook voor het begrijpen van zonde.

Voor kerken die zich verbonden weten met de Gereformeerde Bond is zonde een belangrijk maar tegelijk weerbarstig thema. Het is daarom spannend om na te gaan hoe in 2024 het spreken over zonde ingevuld wordt.

Deze scriptie beschrijft de resultaten van een kwalitatieve en inductieve preekanalyse. Zes preken uit de bandbreedte van de Bond zijn geanalyseerd door middel van *grounded theory method*. De analyse laat zien dat zonde volop voorkomt in de geselecteerde Goede Vrijdagpreken. Kenmerkend voor het spreken over zonde zijn vijf homiletische patronen, te weten een impliciet, ponerend, aansprekend, onderzoekend en narratief patroon.

De patronen zijn manieren om zonde ter sprake te brengen. Maar het blijkt dat ze meer doen: elk patroon doet ook iets met de theologische inhoud die gecommuniceerd wordt. Bewustwording van de variatie in spreken over zonde en kennis hoe de patronen werken in preken kunnen predikers helpen om te reflecteren op het spreken over zonde.

De resultaten van dit onderzoek hebben nog een voorlopig karakter vanwege het beperkte aantal onderzochte preken.

1. Inleiding

Met enig gevoel voor humor kan zonde beschouwd worden als het enige empirisch bewijsbare leerstuk van de christelijke theologie.¹ Deze opvatting laat zien dat zonde geen abstract theologisch concept is, maar concrete werkelijkheid. En deze werkelijkheid is in zichzelf ronduit negatief. Zwart is daarom de kleur voor zonde. Zo wordt donkerheid en duisternis in de Bijbel en theologie verbonden met aspecten van zonde.

In de gereformeerde theologie is zonde een essentieel begrip. Als de aandacht ervoor afneemt, dreigt de vergeving in Christus flets te worden.² W. Kremer noemde dat ooit een “ontluisterd evangelie.”³ De glans is eraf. Teveel of eenzijdige aandacht voor zonde kan grote schade berokkenen in de levens van mensen; bijvoorbeeld als het gaat om het zelfbeeld of verwachtingsvol leven vanuit Gods beloften. Het spreken over zonde is daarom kwetsbaar en komt precies.

In de huidige Nederlandse samenleving heeft zonde veelal een luchtiger betekenis. Het wordt gebruikt in situaties van “verspilling, gemiste kans of verlies.”⁴ De tegenstelling met het kerkelijk gebruik maakt het delen van het evangelie gecompliceerd. Bovendien kan in de huidige cultuur het spreken over zonde als belerend overkomen. Het grijpt immers al snel in op de hooggewaardeerde menselijke autonomie. En aan deze maatschappelijke tendens ontkomen gemeenteleden niet.

Daarom is bezinning op het spreken over zonde in de 21^e eeuw bijzonder relevant. Het is relevant voor de opbouw van de christelijke gemeente maar evengoed voor het contact met en betrokkenheid op seculiere tijdgenoten.

Spreken over zonde vindt onder andere plaats in preken. Daarin verhouden zich de waarheid van de Bijbel en de christelijke traditie (waarvan zonde een essentieel onderdeel is) met de leefwereld van de hoorders. Een analyse van het spreken over zonde in hedendaagse preken biedt inzicht in hoe predikers in de 21^e eeuw dat doen. De gesignaleerde relevantie en de benodigde precisie zijn daarvoor belangrijke motieven.

¹ Dat stelt G.K. Chesterton over erfzonde (*Orthodoxie* (Bilthoven, 1970), 14, geciteerd in Jan Hoek, “De actuele betekenis van oorsprongszonde,” *Theologia Reformata* 50, no. 1 (2007): 13.

² Vergelijk de bijdrage van Hans Maris, “Preken over zonde,” *Woord en Wereld* 23, no. 11 (november 2016): 307.

³ *Ibid.*, 307.

⁴ G. van den Brink & C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2013), 272.

1.1 Zonde in kerk en maatschappij

De plaats van zonde in de reformatorische theologie blijkt bijvoorbeeld uit de belijdenisgeschriften. De Heidelbergse Catechismus (1563) bevat materiaal waarin zowel Lutheranen als Calvinisten zich kunnen herkennen.⁵ Uit de receptiegeschiedenis blijkt de grote invloed die deze catechismus heeft gehad op de spiritualiteit van christelijke jongeren en ouderen.⁶

Uit het antwoord op vraag 2 blijkt dat de enige troost in leven en sterven verbonden is met *ten eerste* ellendekennis, *ten tweede* kennis van de verlossing en *ten derde* kennis van de dankbaarheid.⁷ De prominente plaats in zondag 1 indiceert dat zondekennis wezenlijk is. De vraag naar de orde in vraag 2 heeft vooral de laatste decennia velen beziggehouden.⁸ Wordt hier bedoeld op een chronologische orde of een logische orde? Deze discussie illustreert de huidige relevantie van zonde voor de reformatorische theologie. Anderzijds laat het zien dat klassieke opvattingen in de loop van de tijd kunnen veranderen.

Veranderingen op de visie van zonde in de kerk zijn verweven met de omringende cultuur. De tijdgeest beïnvloedt kerkleden net zo goed als andere tijdgenoten. De Westerse cultuur is volgens Carl Trueman te zien als resultaat van een ontwikkeling. Van een pagane fase (eerste wereld) via de christelijke fase (tweede wereld) is de samenleving in de huidige fase (derde wereld) terecht gekomen.⁹ Deze derde wereld kan volgens Charles Taylor gekenmerkt worden als *immanent*. Zo'n cultuur kent geen transcendente fundering meer zoals in de eerste en tweede wereld. En dat verlies heeft grote consequenties voor moraliteit en dus voor het zondebegrip.¹⁰ Deze drie werelden kunnen in de Westerse cultuur naast elkaar voorkomen. De wezenlijke verschillen ertussen maken onderlinge communicatie complex.¹¹

Deze complexiteit blijkt bijvoorbeeld uit de evangelisatie-ervaringen van de Amerikaanse theoloog D.A. Carson. Hij vertelt dat zonde dan het meest weerbarstige

⁵ A. Baars & A. Groothedde, *Belijden in zeventiende eeuw. Harmonie van zeven protestantse belijdenisgeschriften* (Apeldoorn: De Banier, 2013), 45.

⁶ Ibid., 50-51.

⁷ Vraag 2 vraagt naar wat nodig is om te weten.

⁸ Baars & Groothedde, *Belijden*, 48-49. Vergelijk Arie van der Knijff, *Bevindelijk preken. Een empirisch-homiletisch onderzoek naar bevinding in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten*, dissertatie PThU, Amsterdam – Groningen (Apeldoorn: Labarum, 2019), 221-223.

⁹ Carl R. Trueman, *The Rise and Triumph of the Modern Self. Cultural Amnesia, Expressive Individualism, and the Road to Sexual Revolution* (Wheaton, IL: Crossway, 2020), 74-77.

¹⁰ Ibid., 77-80.

¹¹ Ibid., 80

gespreksonderwerp is. Dat komt volgens hem omdat het Bijbelse zondebegrip iets van buitenaf aan ons oplegt. Het is een vorm van bemoeien met de ander.¹²

En ook Marsha Witten, die eind vorige eeuw onderzoek deed naar het voorkomen van zonde in Amerikaanse preken, ziet zonde als het meest problematische van alle klassiek-christelijke opvattingen in haar tijd.¹³ Deze maatschappelijke gevoeligheid rond het spreken over zonde zet dat spreken in de kerk onder druk. Predikers gebruiken daarom verschillende retorische middelen om het spreken over zonde te accommoderen aan het Westerse levensgevoel.¹⁴

1.2 Zonde in de prediking

Er is nog nauwelijks onderzoek gedaan naar het snijvlak van preken en zonde. De hierboven aangehaalde studie van Marsha Witten is een van de weinige voorbeelden.

De Duitse theoloog Johannes Block heeft 49 Duitse protestante preken onderzocht en heeft zes verschillende “Sündenverständnissen” in beeld gebracht,¹⁵ te weten: juridisch, openhartig,¹⁶ moralistisch, relationeel, therapeutisch en supralapsarisch.¹⁷

Hij constateert dat het spreken over zonde een moraliserend karakter heeft gekregen. Daarin ziet hij invloeden van de Scholastiek en de Verlichting. Een dergelijk zondebegrip wijkt af van het reformatorische begrip, dat de nadruk legt op de paradox (een gelovige is tegelijk rechtvaardige en zondaar) en op de relatie God-mens.¹⁸

Vanuit zijn Lutherse achtergrond bepleit Block een relationeel zondebegrip. Zonde wordt daarin verbonden met het bestaan voor God. Deze relationele-ontologische focus sluit de concrete gestalte van zonde overigens niet uit.¹⁹

¹² D.A. Carson, *Het Evangelie centraal. Kruis en opstanding van Jezus*, vertaald door Kees de Wildt (Kampen: Brevier, 2020), 47-48.

¹³ Marsha G. Witten, “Preaching about Sin in Contemporary Protestantism,” *Theology Today* 50, no. 2 (July 1993): 243.

¹⁴ *Ibid.*, 253.

¹⁵ Johannes Block, *Die Rede von Sünde in der Predigt der Gegenwart. Eine Studie zur hamartiologischen Homiletik am Beispiel von Predigten aus dem Internet* (Zürich: Theologischer Verlag, 2012), 226.

¹⁶ Duits: *freimütig*. Block doelt op prediking waarin zonde als een foutje of misstap gezien wordt, die door erkenning en een goede inzet van de persoon zelf moeten worden aangepakt. Voor een dieper verstaan van zonde is in dergelijke preken veelal geen ruimte (*Ibid.*, 249-253).

¹⁷ Hier doelt Block op prediking waarin zonde gezien wordt vanuit het ideaal van de herstelde mens in Christus (*Ibid.*, 305-307).

¹⁸ *Ibid.*, 145-165.

¹⁹ Block, *Die Rede von Sünde*, 391-395.

Vanuit een liberale positie bepleit de Amerikaanse prediker en praktisch theoloog Barbara Brown-Taylor een herwaardering van het begrip zonde in de kerk. Ze constateert dat het begrip zonde nauwelijks meer functioneert in veel kerken. Het begrip zonde “seems to be hard for many people to pronounce, especially in twenty-first century North America.”²⁰ Hierin spelen maatschappelijke ontwikkelingen zoals pluralisme, postmodernisme en secularisatie een grote rol.²¹ Een motief om te zwijgen over zonde is om van de kerkdienst een meer positieve ervaring te maken.²² Anderen focussen op Gods vergeving in plaats van op bekering van zonden, waardoor de aandacht ervoor verdwijnt.²³

Tegen deze tendens in bepleit Brown-Taylor het gebruik van theologische begrippen als zonde en schuld. Ze zijn niet te vervangen door adequate alternatieven.²⁴ Bovendien is het spreken van zonde en schuld uiteindelijk hoopvol: “It is a way that leads through guilt to grace (...).”²⁵

In de Nederlandse kerkelijke context lijkt de moeilijkheid rondom het thema zonde eveneens aanwezig. Zo vond Gerard Dekker in een beperkt onderzoek van Gereformeerde preken dat de woorden zonde en schuld in 1987 veel minder voorkwamen dan in 1957. Kwam in 22 van de 24 geanalyseerde preken uit 1957 (92%) het begrip zonde tenminste eenmaal ter sprake, in 1987 was dat gereduceerd tot 13 van de 24 preken (54%). Een vergelijkbaar patroon vond hij voor het begrip schuld. Vervolgens vergeleek Dekker hoe vaak de begrippen zonde en schuld in dezelfde preken aan de orde kwamen: zonde verschoof van 256 keer in 1957 naar 52 keer in 1987; voor schuld waren de cijfers respectievelijk 74 en 38.²⁶

In bevindelijk-gereformeerde kring heeft het spreken over zonde een grote plaats. Arie van der Knijff onderzocht wat bevindelijke prediking karakteriseert. Zonde speelt een grote rol in het zelfonderzoek.²⁷ De relevantie van het zelfonderzoek heeft te maken met het beslissende belang dat gehecht wordt aan het ontdekken van de eigen schuld voor God.²⁸

²⁰ Brown-Taylor, *Speaking of Sin*, 3.

²¹ Ibid., 17-23

²² Ibid., 3.

²³ Ibid., 4.

²⁴ Ibid., 27.

²⁵ Ibid., 5.

²⁶ Gerard Dekker, “Hart van het evangelie klopt op ritme van cultuur,” *Trouw*, 12 augustus 1998, <https://www.trouw.nl/home/hart-van-het-evangelie-klopt-op-ritme-van-cultuur~bc798da7/>.

²⁷ Van der Knijff, *Bevindelijk preken*, 258-259.

²⁸ Ibid., 262-264.

Zondekennis functioneert als één van de kenmerken van geloof.²⁹ Zonde is vooral aanwezig in een juridisch kader. "(...) zelfonderzoek vindt plaats binnen een forensisch kader, krijgt gestalte in een focus op schuld en moet leiden tot verzoening."³⁰

André Verweij heeft 34 lijdenspreken uit de Protestantse Kerk in Nederland onderzocht met als aandachtspunt hoe het lijden van Jezus aan de orde komt.³¹ De geanalyseerde preken vormen een beeld van de bandbreedte in de PKN.³² Er blijken vier "redemptive arrangements" voor te komen waarin het lijden van Jezus wordt gepositioneerd.³³ Vooral in het vierde arrangement spelen zonde en schuld een rol. Dat gegeven kan een aanwijzing zijn dat zonde relatief weinig ter sprake komt in PKN-preken. Juist rondom het lijden van Jezus kan verwacht worden dat zonde en vergeving aan de orde komen.

Vanuit de Gereformeerde Bond zijn enkele kwalitatieve preekanalyses bekend waarbij zonde geen zelfstandig thema is, maar in samenhang met andere thema's ter sprake komt.³⁴

1.3 Herwaardering van zondebegrip in de samenleving

Terwijl in kerk en theologie de aandacht voor zonde onder druk staat, verschenen recent enkele boeken die de huidige cultuur duiden aan de hand van de zeven hoofdzonden van paus Gregorius I (zesde eeuw). Zo ziet Rik Torfs in de zeven hoofdzonden een toepasselijke graadmeter om "de stand van de moraal" af te lezen.³⁵ Het onderscheid tussen zonde en deugd blijkt nogal eens te wisselen met het verstrijken van de tijd. Maar opvallend is zijn observatie dat het kader van de zeven hoofdzonden blijft staan. De interpretatie van de hoofdzonden laat iets van de tijdgeest zien.³⁶ De zeven hoofdzonden blijken een structuur te bieden die van alle tijden is.

²⁹ Van der Knijff, *Bevindelijk preken*, 268-270.

³⁰ *Ibid.*, 306.

³¹ André Verweij, *Positioning Jesus' suffering. A grounded theory of Lenten preaching in local parishes*, dissertatie PThU, Amsterdam – Groningen (Delft: Eburon, 2014).

³² *Ibid.*, 55-57.

³³ *Ibid.*, 79-80.

³⁴ F.G. Immink, "Een bevindelijk gereformeerde traditie. De Gereformeerde Bond en de prediking," in *Uw Naam geef eer. Honderd jaar Gereformeerde Bond. 1906-2006*, red. P.J. Vergunst (Zoetermeer: Boekencentrum, 2006), 167-181. Jan Hoek, "Prediking en vroomheid in de Gereformeerde Bond," (niet gepubliceerd): 1-45.

³⁵ Rik Torfs, *Tijdgeest. Een perspectief op mens en tijd* (Antwerpen: Ertsberg, 2023), 121-137.

³⁶ Torfs, *Tijdgeest*, 135-137.

Vanuit haar ervaring als psychiater gebruikt Esther van Fenema de zeven hoofdzonden om ervaring van leegte onder veel mensen te duiden.³⁷ Volgens haar is als gevolg van individualisatie de verbinding in de samenleving sterk gereduceerd. Elk individu ziet zichzelf als god waarmee het spreken over goed en kwaad niet meer gekaderd is door een gedeelde en overstijgende interpretatie in een groep. Zo is een vacuüm of leegte ontstaan, waarmee veel mensen zich maar moeilijk kunnen verhouden.³⁸

Haar analyse impliceert dat we een overstijgende moraliteit nodig hebben om op het niveau van de hoofdzonden maat te houden. En het gebrek daaraan (dat dus leegte is) beschouwt ze als de achtste hoofdzonde. Typerend is dat we menen zelf god te zijn, zonder de verantwoordelijkheid daarvoor te dragen. “We zijn grenzeloos en verwaarlozend geworden naar elkaar en de wereld om ons heen.”³⁹

Deze recente aandacht voor de zeven hoofdzonden voor het duiden van de huidige tijd roept de vraag op in hoeverre kerk en theologie hierin een rol spelen of willen/kunnen spelen.

1.4 Preekanalyse

Het analyseren van preken (en andere teksten) is niet nieuw.⁴⁰ Er zijn verschillende vormen van preekanalyse bekend. In het verleden is gebruik gemaakt van de zogenaamde *Heidelberger methode*. Daarbij worden vooraf vragen gesteld aan de preek die betrekking hebben op God, de preektekst, de hoorders en de voorganger.⁴¹ Het wisselt hoe in deze methode de resultaten worden geïnterpreteerd en dat hangt af van het doel van het onderzoek.⁴²

Hans Malmström onderzocht 150 Paaspreken in een combinatie van kwalitatieve en kwantitatieve onderzoeksmethoden.⁴³ De kwalitatieve aanpak bestond uit *close reading* van een selectie uit de 150 preken (een inductieve insteek) en semi-gestructureerde interviews

³⁷ Esther van Fenema, *Het verlaten individu. Waarom voelen we ons zo leeg?* (Amsterdam: Promoteus, 2022).

³⁸ *Ibid.*, 7-12; 245-249; 265-277.

³⁹ *Ibid.*, 253.

⁴⁰ In dit overzicht blijft het analyseren van de preek in uitvoering en in het geheel van een dienst achterwege. Evenzo blijft onderzoek onder predikanten en hoorders buiten beschouwing.

⁴¹ W.H.Th. Moehn, *God roept ons tot Zijn dienst. Een homiletisch onderzoek naar de verhouding tussen God en hoorder in Calvijns preken over Handelingen 4:1 – 6:7*, diss. Universiteit Utrecht (Kampen: Kok, 1996), 3-11.

⁴² *Ibid.*, 11-15.

⁴³ Hans Malmström, “The ‘other’ voice in preaching: intertextual form and function in contemporary English sermonic discourse,” *Journal of Communication and Religion* 38, no. 2 (zomer 2015): 80-99.

met predikanten. De kwantitatieve aanpak bestond uit de analyse van alle preken, waarbij softwarematig gezocht werd naar het voorkomen van woorden die verband hielden met het onderzoeksdoel (het gebruik van citaten van derden). *Close reading* als methodiek is ook gebruikt voor de analyse van GB-preken in diachronisch onderzoek.⁴⁴

Gerard Dekker bepaalde kwantitatief hoe vaak woorden als zonde/schuld en andere sleutelwoorden voorkwamen in een serie preken uit twee uit elkaar liggende jaargangen.

Grounded Theory

Grounded Theory (GTM) is een kwalitatieve onderzoeksmethode die inductief een fenomeen wil verklaren in teksten zoals interviews.⁴⁵ In de laatste twintig jaar doet GTM opgeld in preekanalyse. Zo verschenen er verschillende proefschriften die deze methodiek toepassen op preken.⁴⁶

Het vertrekpunt voor de analyse zijn *sensitizing concepts*. Deze concepten kunnen gebaseerd worden op een vooranalyse van preken (dissertatie Arie van der Knijff), maar kunnen evengoed uit systematisch-theologische literatuur en discussies worden afgeleid (dissertatie André Verweij).

Met deze *sensitizing concepts* als vertrekpunt wordt de preekanalyse uitgevoerd waarbij tientallen preken betrokken zijn. Kenmerkend is dat in achtereenvolgende series preken worden geanalyseerd. Daarbij ontwikkelen eerdere inzichten zich gaandeweg.⁴⁷

Na selectie van het onderzoeksmateriaal vindt er transcriptie en segmentering plaats. De afzonderlijke segmenten (of zinnen) worden vervolgens open gecodeerd (*open coding*). In steekwoorden (codes) wordt beschreven wat het fragment zegt in het licht van de onderzoeksvragen. Veelal worden codes samengebracht in meer abstracte categorieën waardoor zich een theorie begint af te tekenen. Bij voldoende materiaal wordt een verzadigingspunt bereikt en kan de theorie worden beschreven.

⁴⁴ Immink, "Bevindelijk gereformeerde traditie," 167-181; Jan Hoek, "Prediking," 1-45.

⁴⁵ Verweij, *Positioning*, 66-67.

⁴⁶ Zie bijvoorbeeld recente studies over preekanalyse: Pieter Boonstra, *Omgang met de Bijbeltekst in de preek. Een empirisch homiletisch onderzoek*, diss. PThU, Groningen-Amsterdam (Zoetermeer: Boekencentrum Academic, 2016); C.M.A. van Ekris, *Making see. A grounded theory on the prophetic dimension in preaching*, diss. PThU, Groningen (Wenen: Lit verlag, 2018); Arie van der Knijff, *Bevindelijk preken. Een empirisch-homiletisch onderzoek naar bevinding in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten*, diss. PThU, Amsterdam – Groningen (Apeldoorn: Labarum, 2019); Hendrik J.C. Pieterse, "The Grounded Theory methodology to conduct content analysis of sermons and interviews: Critique and response," *HTS Theologische studies/Theological Studies* 76, no 1 (maart 2020): 1-5; T.T.J. Pleizier, *Religious Involvement in Hearing Sermons: A Grounded Theory Study in Empirical Theology and Homiletics*, (Delft: Eburon Academic, 2010); André Verweij, *Positioning Jesus' suffering. A grounded theory of Lenten preaching in local parishes*, diss. PThU, Amsterdam – Groningen (Delft: Eburon, 2014).

⁴⁷ Zie bijvoorbeeld Verweij, *Positioning Jesus' suffering*, 67-79.

Een sterk punt van deze methodiek is de nauwe aansluiting bij het onderzoeksmateriaal. Telkens worden resultaten vergeleken met de oorspronkelijke fragmenten. Constant vergelijken (*constant comparison*) is het kernmechanisme van deze methodiek.⁴⁸

1.5 Probleemstelling en doelstelling

Uit de voorgaande paragrafen blijkt het gecompliceerde en spanningsvolle karakter van het begrip zonde in kerk en samenleving in de 21^e eeuw. Het spreken over zonde in de kerkelijke praktijk ligt daarom gevoelig. Het is kwetsbaar en komt precies. Dit complexe en spanningsvolle karakter van het zondebegrip speelt breed in de kerken.

Zo stelt de Nederlands Gereformeerde predikant R.J. Stolper dat in de Nederlands Gereformeerde Kerken (NGK) “we steeds meer spreken over ‘gebrokenheid’ en minder over ‘zonde’.”⁴⁹ Deze tendens illustreert volgens hem dat mensen steeds meer als slachtoffer worden gezien in plaats van dader. En dat heeft implicaties voor de betekenis van het begrip zonde; en voor de verantwoordelijkheid van de mens.⁵⁰

Een andere reden waarom het spreken van zonde onder druk staat in de kerk brengt Hans Maris (Christelijk Gereformeerde Kerken) onder woorden. Is zonde wel iets dat thuishoort in preken? Moet niet veel meer “het evangelie van Gods genade in Christus centraal” staan?⁵¹

Spreken over zonde in preken is dus een complex spanningsveld. Maatschappelijke tendensen bemoeilijken het (voluit) spreken over zonde. Predikers hebben zich hiermee te verhouden.

Theologisch gezien is het aan de orde stellen van zonde in preken een essentieel onderdeel van de theologie. Luthers markante en provocerende uitspraak over de gelovige mens als *simul iustus et peccator* illustreert deze essentie.⁵² Deze theologische essentie vindt ongetwijfeld herkenning en instemming in kringen van de Gereformeerde Bond. Deze vereniging wil in de Protestantse Kerk in Nederland “opkomen voor de leer van de Reformatie zoals deze met name in de (..) belijdenisgeschriften is samengevat.”⁵³

⁴⁸ Ibid., 73-75.

⁴⁹ R.J. Stolper, “Slachtoffer en dader,” *Nader Bekeken* 31, no. 11 (November 2024): 386.

⁵⁰ Vergelijk ook Brown-Taylor, *Speaking of Sin*, 37-39.

⁵¹ Hans Maris, “Preken over Zonde,” *Woord en Wereld* 23, no. 11 (November 2016): 306. Vergelijk ook Brown-Taylor, *Speaking of Sin*, 4.

⁵² Zie Block, *Die Rede*, 153.

In de maatschappij tekent zich enige herwaardering af voor de zeven hoofdzonden als graadmeter voor de cultuur en de tijdgeest. Dat biedt ongetwijfeld kansen voor het spreken over zonde.

Het is opvallend dat in het onderzoek het thema zonde in preken nog weinig aandacht heeft gekregen, ondanks de toenemende aandacht voor preekanalyse.⁵⁴

Deze scriptie verkent het spreken over zonde in hedendaagse preken vanuit de breedte van de Gereformeerde Bond. Het doel is om in kaart te brengen op welke manieren predikers vandaag de dag over zonde spreken. Binnen de Gereformeerde Bond kan verwacht worden dat spreken over zonde een substantiële plaats inneemt, al laten de schaarse onderzoeksresultaten zien dat binnen Bondsprekingsverschuivingen gaande zijn.

Er is gekozen voor *grounded theory* (GTM) als onderzoeksmethodiek. Deelthema's van het onderzoek zijn het Bijbelgebruik bij het spreken over zonde en de aanspraak van hoorder met betrekking tot zonde. De resultaten worden beschreven in verschillende patronen. Deze patronen bieden een voorlopig inzicht in het spreken over zonde in hedendaagse prediking in de Gereformeerde Bond.

1.6 Onderzoeksvragen

De volgende onderzoeksvragen sturen het onderzoek met het oog op een inductieve, kwalitatieve preekanalyse.

Hoofdvraag: *Wat kenmerkt het spreken over zonde in hedendaagse Gereformeerde Bond prediking?*

1. Hoe komt zonde voor in hedendaagse GB-preken?
2. Hoe wordt het spreken over zonde verbonden met de Bijbel?
3. Hoe worden hoorders aangesproken op aspecten van zonde?
4. Welke homiletisch-theologische visie op zonde blijkt uit het spreken over zonde?

1.7 Afbakening

Het onderzoek is empirisch-homiletisch van aard. De focus ligt dus niet bij dogmatische, bijbels-theologische of exegetische perspectieven. Het onderzoek is bovendien inductief van aard, waarbij gekeken is wat de preken zelf aanreiken.

Omdat het kwalitatief onderzoek betreft, kunnen aan de resultaten die gevonden zijn geen kwantitatieve conclusies worden verbonden. Het meer of minder voorkomen van bepaalde kenmerken heeft uitsluitend betrekking op de geanalyseerde preken.

⁵³ Gereformeerde Bond, "Visie, Missie & Doel," bezocht op 27 december 2024, <https://gereformeerdebond.nl/over-de-gb/visie-missie-doel/>.

⁵⁴ Zie paragraaf 1.4.

Om het onderzoek in te perken zijn er op voorhand een aantal keuzes gemaakt. Zo is gekozen voor kerken verbonden met de GB. Binnen de GB kan verwacht worden dat er verschillende vormen van spreken over zonde voorkomen. Om rijk materiaal te verzamelen is daar gezocht waar het naar verwachting te vinden is.

Het aantal preken is beperkt tot zes en dat is vooral ingegeven door de beschikbare tijd voor het onderzoek. Er zijn alleen transcripten van de preken geanalyseerd. Daarmee zijn aspecten van de voordracht en het geheel van de liturgie buiten beschouwing gebleven. Ook hebben predikers en hoorders niet geparticipeerd in het onderzoek.

Er is gekozen voor zes wijkgemeenten uit een plaats. Zo is een representatieve doorsnede van de GB in 2024 tot stand gekomen. Een consequentie is dat geografische invloeden buiten het onderzoek zijn gebleven.

Met de keuze voor de GB is duidelijk ingezet op reformatorische kerken. Er is daarom geen aandacht gegeven aan het spreken over zonde in andere christelijke stromingen zoals de Rooms Katholieke Kerk en Orthodoxe kerken.

1.8 Persoonlijke betrokkenheid

Omdat ik me verwant weet met de GB, ben ik in staat om vanuit een binnen-perspectief de inductieve analyse van de preken uit te voeren. Het geeft een gevoeligheid om spreken van zonde op te kunnen sporen. Bovendien ben ik vertrouwd met en betrokken op gereformeerde theologie.

Een inductieve analyse heeft het voordeel dat het onderzoeksmateriaal leidend is. Het beschrijven van patronen kan relatief goed onderscheiden worden van een eigen positie. Tegelijk vraagt een inductieve analyse om een open houding om variatie en verschil in het spreken over zonde te kunnen waarnemen.

Vanuit mijn biografie speelt een klassiek-gereformeerde normativiteit rondom het begrip zonde mee. Vanuit deze vooringenomenheid heb ik ongetwijfeld een (theologische en/of homiletische) mening over het spreken over zonde in het onderzoeksmateriaal.

Het is daarom van belang me daarvan bewust te zijn en voldoende openheid te hebben voor spreken over zonde. Deze openheid is onder andere bereikt door vooraf een brede begripsbepaling van zonde te ontwikkelen, waarvan de weerslag is te vinden in paragraaf 2.1. Daardoor ben ik me meer bewust geworden van de breedte en gelaagdheid van het begrip zonde. Tegelijk ben ik verrast dat het begrip ook buiten klassiek christelijke stromingen als relevant en waardevol wordt gezien.

Inductief onderzoek is gebaat bij een “empathisch-curieuze” attitude.⁵⁵ De betrokkenheid is vanuit mijn biografie sterk aanwezig. Het nieuwsgierigheidsaspect komt voor mij voort uit de ervaring als proponent in de PKN. Hoe kan ik de relevantie van het spreken over zonde binnen de kerk tot uitdrukking brengen in preken? Vanuit deze motivatie is het onderzoek primair verkennend en onderzoekend van aard en niet normatief of beoordelend.

⁵⁵ Tone Stangeland Kaufman, “Practicing reflexivity: becoming aware of one’s default mode and developing an epistemic advantage,” in *The Wiley Blackwell companion to theology and qualitative research*, red. Pete Ward & Knut Tveitereid (John Wiley & Sons, 2022), 116-117, <https://www.wiley.com/en-us/The+Wiley+Blackwell+Companion+to+Theology+and+Qualitative+Research-p-9781119756934>.

2. Perspectieven op zonde en preken

Dit hoofdstuk beschrijft een aantal kaders waarbinnen de preekanalyse plaatsvindt. Na een begripsbepaling van zonde volgen paragrafen over de Gereformeerde Bond en prediking. Deze kaders bereiden het hoofdstuk over de methodiek voor.

2.1 Wat is zonde?

Zonde laat zich ervaren. Deze fenomenologische insteek is een bepaalde benadering van het begrip. Maar er zijn meer perspectieven op zonde die elkaar eerder aanvullen dan uitsluiten. Deze paragraaf bespreekt perspectieven op zonde vanuit twee gezichtspunten: zonde in de theologie en zonde in de maatschappij. Hiermee ontstaat er breed zicht op het begrip zonde.

2.1.1 Zonde in de theologie

Er is systematisch gedacht en geschreven over zonde. In zijn dogmatische verkenning spreekt G.C. Berkouwer over “het raadsel der zonde.”⁵⁶ Het raadselachtige is gelegen in het wetteloze en daarmee zinloze van zonde. Het ontleden van zonde leidt juist niet tot zin, maar legt de zinloosheid ervan bloot.⁵⁷ Zonde is onverklaarbaar vanwege het ontbreken van zin. Zonde is dwaasheid. En die uitspraak maakt zonde niet minder erg, maar is “veelmeer een accentuering der schuld.”⁵⁸

Tegenover het onverklaarbare en dwaze van de zonde staat volgens Berkouwer de schuldbelijdenis. Zonde is geen mysterie, noch een zelfstandig kwaad maar kan alleen beschouwd worden “vanuit de goedheid en de heerlijkheid Gods, van waaruit elke zonde als zin-loosheid wordt gestempeld.”⁵⁹ Dat kenmerkt ook de verwondering in het NT over de zonde die gelovigen nog parten kan spelen: “*Weet gij niet, dat uw lichaam een tempel is van de Heilige Geest?*” (1 Korinthe 6:15a).⁶⁰

Een causale verklaring is dus per definitie niet te geven. Het raadselachtige van zonde zal daarom meegaan in het vervolg. Overigens is het in kaart brengen van aspecten van zonde niet vanzelfsprekend gelijk aan het zoeken naar een causale verklaring van zonde.⁶¹

⁵⁶ G.C. Berkouwer, *De Zonde I. Oorsprong en kennis der zonde*, Dogmatische studiën (Kampen: Kok, 1958), 120-138.

⁵⁷ Ibid., 125.

⁵⁸ Ibid., 128.

⁵⁹ Ibid., 131.

⁶⁰ Ibid., 132.

Het raadselachtige karakter van de zonde komt tot uitdrukking in de reformatorische zondeparadox. Voor de reformator Maarten Luther geldt bijvoorbeeld als het eigene (*proprium*) van de theologie "(...) den wechseleitigen Bezug zwischen dem rechtfertigende Gott und dem Menschen als Sünder (...)." ⁶² Daarmee staat zonde in het hart van de theologie, maar in relatie tot de rechtvaardiging door God. Zonde komt niet onafhankelijk aan de orde, maar altijd in relatie tot God en mens.

Paradoxaal denken over zonde is ook aanwijsbaar bij de reformator Johannes Calvijn. De mens is door de zonde totaal verdorven (*corruptio totalis*). ⁶³ Toch beschouwt Calvijn de zonde in de gevallen mens vanuit het herstel in Christus. ⁶⁴ Het paradoxale komt tot uitdrukking in de spanning tussen de totale verdorvenheid van de gevallen mens en het genadige herstel in Christus. Ook bij Calvijn is zonde niet onafhankelijk maar staat het in relatie tot de mens en God.

De drie hoofdlijnen die in de *Christelijke dogmatiek* worden getrokken om de bandbreedte van het zondebegrip enigszins te duiden, bieden een geschikt uitgangspunt. ⁶⁵ Deze bandbreedte biedt voldoende ruimte om GB-preken te kunnen analyseren. Zonde en kwaad als fenomenen worden overigens breed erkend binnen allerlei stromingen. Dat biedt aanknopingspunten voor gesprek met niet-christelijke tijdgenoten. ⁶⁶

De drie hoofdlijnen in de *Christelijke dogmatiek* zijn: zonde als daad, als toestand of macht en als vervreemding van God. ⁶⁷ Bij zonde-als-daad gaat het om concrete daden, die bovendien vaak in het meervoud benoemd worden (zonden). Een Bijbels voorbeeld zijn de zondenregisters vol daadzonden zoals Galaten 5:19-21. ⁶⁸

Een tweede element is zonde-als-toestand of als macht. Doordat dezelfde zondige daden steeds worden herhaald, vormen ze een systeem dat over mensen heerst. Het is moeilijk je als individu hiertegen te verzetten, maar niet onmogelijk. En daarmee blijft de

⁶¹ Van Genderen & Velema stemmen in met Berkouwer terwijl ze tegelijk meer kunnen zeggen over zonde (*Beknopte Gereformeerde Dogmatiek* (Kampen: Kok, 1992), 356).

⁶² Aldus vertaalt Johannes Block het citaat van Luther: "(...) deum iustificantem et hominem peccatorem (...)" (Block, *Die Rede*, 20).

⁶³ H.G. de Graaff, *Onbekwaam tot enig goed!? De plaats van 'totale verdorvenheid' in prediking en pastoraat* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1996), 33-38.

⁶⁴ *Ibid.*, 31-33.

⁶⁵ Van den Brink & van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 270-308.

⁶⁶ *Ibid.*, 271-275.

⁶⁷ *Ibid.*, 280-284.

⁶⁸ *Ibid.*, 281.

menselijke verantwoordelijkheid bestaan. Concreet kan gedacht worden aan de impact van het huidige economisch systeem dat naast goeds ook tot uitbuiting en milieuproblematiek leidt.⁶⁹ Zonde krijgt zo een collectief en zelfs systemisch karakter.

Zonde-als-vervreemding is het derde element. Dit legt de diepte van het begrip bloot: dat wat schuilgaat achter zonde-als-daad en zonde-als-macht. Vervreemding is een relationeel begrip. Vervreemd is dan alleen “*gebrek aan relatie.*”⁷⁰ Zonde duidt op essentieel tekort: God, medemensen en het subject komen allemaal tekort omdat relaties verbroken zijn/worden. En het gevolg van vervreemding is ellende: we zijn uitlandig, niet thuis en dus vervreemd.⁷¹

Het Bijbelse spreken over zonde brengt een breed veld in beeld. In het Hebreeuwse spreken zijn er drie kernwoorden die aan zonde een actieve betekenis verlenen: *chata*, *awa*, *pasja*.⁷²

Het primaire kernwoord is *chata*: doel missen. Net zoals een boogschutter de roos mist. Omdat het doel met God verbonden is, krijgt het een theologische lading. De focus ligt op het eindresultaat en niet op de intentie. Afgeleide woorden hebben soms de betekenis van offer voor de zonde.⁷³

Awa is krom zijn, afbuigen (van de goede weg). Terwijl bij *chata* de intentie niet zo meespeelt, is dat bij *awa* meer het geval. Daarom betekent het soms ook schuld of de gevolgen ervan (straf).⁷⁴ *Pascha* betekent in opstand komen, rebelleren; een rechtsbreuk begaan. Het tekent daarmee waaruit zondige daden voortkomen.⁷⁵

De focus in het OT ligt dus op actieve daden gericht tegen God en de gemeenschap. Zonde is kortgezegd afwijken van de standaard die van Godswege is gesteld. Zonde veroorzaakt een breuk met God en overtreedt het recht van de naaste.⁷⁶ Tegelijk liggen zonde, schuld en offer dichtbij elkaar en dat laat zien dat de hoop gevestigd is op Gods barmhartig vergeven en vernieuwen (Psalm 51:12).⁷⁷

⁶⁹ Van den Brink & van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 281-282.

⁷⁰ Ibid., 283

⁷¹ Ibid.

⁷² Barbara Schmitz, “... der Schuld, vergehen und Sünde vergibt ...” *Sünde und Schuld in der Hebräischen Bibel*, in *Sündenpredigt*, red. Michael Meyer-Blanck, Ursula Roth, Jörg Seip & Bernhard Spielberg (München: Don Bosco, 2012), 96

⁷³ Ibid., 96-97.

⁷⁴ Ibid., 97.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Ibid.

In het NT gaat het vooral om het kernwoord *hamartia*. Het woord *hamartia* heeft in het NT een abstracte betekenis. In de context van menselijke ervaring krijgt die betekenis echter vorm.⁷⁸ In dat kader bespreekt Michael Wolter drie metaforen voor zonde: zonde als *schuld* (vergeving is kwijtschelding), zonde als *onreinheid* (vergeving is reiniging), zonde als *ziekte* (vergeving is heling).⁷⁹

Bij de NT-auteurs krijgt het begrip verschillende accenten. In de Evangelieën blijkt voor Jezus de nadruk te liggen bij *de mens* die zondigt. Omkeren tot Jezus impliceert afwenden van de zonde.⁸⁰ Bij Johannes speelt vooral een christologisch zondebegrip waarin geloven de tegenhanger van zondigen is.⁸¹ Geloven in Jezus Christus maakt dus het verschil. Zonde is niet erkennen dat Jezus de Zoon van God is. En het tegenovergestelde is dus geloof en liefde.

Paulus stelt de macht van de zonde centraal. Zelfs vóór de wet heeft zonde de mens al in de greep (Romeinen 5:12-14), waardoor hij zondigt. Bevrijding uit die macht wordt in Romeinen 6 door Paulus verbonden met de doop.⁸²

Het Bijbelse spreken over zonde laat een brede waaier van betekenissen zien. Dat presenteert de veelkleurigheid van het begrip. De betekenissen moeten niet tegen elkaar uitgespeeld worden. Tot slot valt op dat vergeving en vernieuwing mede gekleurd zijn door het zondebegrip.

2.1.2 Zonde in de samenleving

In de inleiding kwam ter sprake hoe de zeven hoofdzonden gebruikt worden om de huidige cultuur te duiden. Dat verleent het begrip zonde maatschappelijke waarde. Tegelijk is het begrip vervlakt en leidt het tot weerstand.

Maatschappelijke ontwikkelingen zoals pluralisme, postmodernisme en secularisme zijn volgens Brown-Taylor belangrijke oorzaken voor het betekenisverlies van het begrip zonde.⁸³ Elk van deze ontwikkelingen grijpt op een eigen manier in op hoe spreken over zonde beïnvloed en ervaren wordt. Haar adequate analyse laat zien dat in de samenleving

⁷⁷ Schmitz, "Der Schuld," 107.

⁷⁸ Michael Wolter, "Die Rhetorik der Sünde im Neuen Testament," in *Sündenpredigt*, red. Michael Meyer-Blanck, Ursula Roth, Jörg Seip & Bernhard Spielberg (München: Don Bosco, 2012), 108-109.

⁷⁹ Ibid., 109-114.

⁸⁰ Ibid., 114-117.

⁸¹ Ibid., 118.

⁸² Ibid., 119-122.

⁸³ Brown-Taylor, *Speaking of Sin*, 17-23.

door het los-van-God-raken het begrip zonde de verticale dimensie mist. En dat leidt tot vervlakking van het zondebegrip.⁸⁴ Deze analyse sluit haarfijn aan bij Esther van Fenema: we denken dat we god zijn, maar nemen niet de verantwoordelijkheid daarvoor.⁸⁵

Johannes Block beschrijft hoe het seculiere begrip zonde is ontwikkeld vanuit een combinatie van factoren, te weten het christelijke zondebegrip en de maatschappelijke reactie daarop.⁸⁶ Een analyse van artikelen uit de *Frankfurter Allgemeinen Zeitung* (FAZ) in 2006-2008 illustreert het huidige seculiere zondebegrip.⁸⁷

Het begrip komt breed voor in verband met bijvoorbeeld politieke beslissingen, handelen tegen de wet, gezond voedsel, en liefdesrelaties. Block observeert in het gebruik een overheersende gemene deler. Zonde confronteert namelijk het menselijk handelen/gedrag "im Spiegel einer verletzten Norm, einer besseren Alternative oder einer veränderten Mode bzw. Gewohnheit."⁸⁸ Hij constateert dat zonde vooral als *Tatsünde* wordt beschouwd. *Tatsünde*-denken gaat terug op de Middeleeuwen, waar een moralistische benadering ontwikkelde die tot vandaag de dag meeklinkt in het begrip zonde.⁸⁹

Het verlangen naar een begrijpelijke en overzichtelijke norm in een tijd met maximale mogelijkheden en weggevallen traditionele grenzen versterkt deze moraliserende trend in het zondebegrip. Zo komt Block tot de observatie dat het seculiere begrip zonde verwijst naar gedrag waarvan de gevolgen onoverzienbaar groot of zelfs onherstelbaar lijken te zijn.⁹⁰

Wat uit Blocks analyse niet blijkt, is het eerder genoemde afgevlakte en luchtiger gebruik van zonde voor situaties van verlies of gemiste kansen. Blocks analyse sluit aan bij het betoog van Rik Torfs die stelt dat de kern van de moraal in de samenleving het overtreden van een norm is. Terwijl regels en interpretaties van de norm veranderen, blijft het kader van zeven hoofdzonden sinds de zesde eeuw staan.⁹¹ Een belangrijke kern van zonde in de maatschappij is dus het moraliserende karakter.

Vanuit deze peiling van het seculiere zondebegrip kunnen veel 'moderne' zonden begrepen worden. Enkele voorbeelden zijn de milieuproblematiek, uitbuiting van mensen in

⁸⁴ De term *vervlakking* ontleen ik aan Van Genderen & Velema, *Beknopte dogmatiek*, 354.

⁸⁵ Fenema, *Verlaten individu*, 253.

⁸⁶ Block, *Die Rede*, 25.

⁸⁷ *Ibid.*, 26-32.

⁸⁸ *Ibid.*, 32.

⁸⁹ *Ibid.*, 33.

⁹⁰ *Ibid.*, 33-34.

⁹¹ Torfs, *Tijdgeest*, 121-137, in het bijzonder 135-137.

lage lonen landen, systeemzonden van de overheid (Gronings gas, toeslagenaffaire), voedselveiligheid, gezondheid, seksuele schandalen en ongebreidelde consumptie.⁹² Telkens is zonde hier afwijken of overtreden van een vigerende seculiere norm en dat is typisch voor *Tatsünden*. Paradoxaal genoeg heeft de seculiere samenleving een afkeer van kerkelijk moralisme terwijl ze volop moraliseert met haar eigen normen. En wie deze overschrijdt valt soms meedogenloos in ongenade.

2.2 De Gereformeerde Bond

De Gereformeerde Bond (GB) is een vereniging binnen de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Ze is in feite een *beweging*, met de wens om verandering te bereiken.⁹³ Sinds de oprichting in 1906 staat de GB voor het “bevorderen dat de Protestantse Kerk in Nederland gehoorzaam is aan de Bijbel en zich gebonden weet aan de belijdenis van de Reformatie.”⁹⁴

In de praktijk geven veel hervormd-gereformeerde (wijk)gemeenten expliciet aan zich verbonden te weten met de GB. Dergelijke gemeenten worden dan als GB-gemeenten beschouwd. Daarnaast zijn er hervormd-gereformeerde (wijk)gemeenten die zich niet expliciet verbinden met de GB. In deze scriptie wordt consequent van GB-gemeenten gesproken, maar dat sluit hervormd-gereformeerden niet uit maar eerder in.

Volgens een recente kwantificering zou de GB in 2011 circa 290.000 leden tellen. 14% van de (wijk)gemeenten kozen – gevraagd naar hun identiteit – voor de GB (circa 300 gemeenten).⁹⁵

Er zijn altijd flanken geweest binnen de GB.⁹⁶ Teus van de Lagemaat onderscheidt drie stromingen waarin de verscheidenheid zichtbaar wordt: open bonders (open ten opzichte van de omringende cultuur), bevindelijke bonders (met een sterke focus op doorleving van de waarheid) en een middengroep (verbonden met de *mainstream* GB en de lijn van het

⁹² Vergelijk bijvoorbeeld de analyse van de groene agenda in Wim Dekker, *Oproep tot omkeer. Over bekering en bestaansverheldering* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2023), 129-147.

⁹³ Teus van de Lagemaat, *De stille evolutie. Individualisering in de Gereformeerde Bond*, diss. VU Amsterdam (eigen uitgave, 2013), 62-64.

⁹⁴ Gereformeerde Bond, “Visie, missie doel,” geraadpleegd op 5 december 2023, <https://gereformeerdebond.nl/over-de-gb/visie-missie-doel/>.

⁹⁵ Van der Knijff, *Bevindelijk preken*, 25. Lagemaat, *Stille evolutie*, 59.

⁹⁶ Lagemaat, *Stille evolutie*, 62; 74-90. A. de Reuver, “Zonlicht vangt men niet in een vuist. De Gereformeerde Bond en de gereformeerde theologie,” in *Uw Naam geef eer. Honderd jaar Gereformeerde Bond. 1906-2006*, red. P.J. Vergunst (Zoetermeer: Boekencentrum, 2006), 52-53.

hoofdbestuur). Mogelijk tekent zich inmiddels een vierde groep af: evangelische bonders. Hier zou de invloed vanuit de evangelische wereld zichtbaar worden.⁹⁷

Voor dit onderzoek is het van belang om te verkennen hoe er binnen de GB over zonde wordt gedacht en geschreven. Van de Lagemaat geeft in tien kernwoorden een typering van het theologisch profiel van de GB, waarbij prediking, het Christocentrische en trinitarische spreken, en wedergeboorte, bekering en geloof de meest relevante zijn.⁹⁸

Prediking is centraal voor de GB.⁹⁹ Met diverse bewoordingen kan de kern van de prediking worden aangeduid. Zowel het objectieve heil als het subjectieve toe-eigenen is wezenlijk voor GB-prediking. De Lutherse tweeslag wet-en-evangelie zijn typerend voor het theologisch profiel van de GB.¹⁰⁰

Hervormd-gereformeerden weten dat “een hoofd vol Schriftkennis waardeloos is als het hart vreemd blijft aan de kennis van God zelf.”¹⁰¹ Dat bevindelijke aspect is nog steeds relevant voor christenen. Zo stelt dominee R.J. Stolper: “Mijn worsteling om zonde en vergeving diep existentieel te beleven, is de worsteling van velen.”¹⁰²

In de prediking vindt de ontmoeting plaats tussen de heilige God en de zondige mens. En in deze ontmoeting komt de drie-enige God in beeld. Essentieel in deze ontmoeting is een “levend schuldbesef.”¹⁰³ Rondom wedergeboorte en geloof klinkt zowel het passieve (wedergeboorte) als het actieve door (bekering en geloof). Maar steeds is de spits persoonlijk.¹⁰⁴

In kringen van de GB verschijnen boeken en artikelen die het spreken van zonde in de prediking benoemen. C. Graafland kaartte in 1965 reeds de verhouding wet-en-evangelie aan. Daarop is hij kritisch. Niet zozeer vanwege de orde ervan, maar vanwege het normatieve gebruik van een chronologische orde. Hij neemt een verschuiving waar binnen de GB, waarbij het normatieve van wet-evangelie wordt losgelaten. “In (...) bijbels licht gezien ontvangt de wet haar eigenlijke plaats in het kader van het evangelie (...).”¹⁰⁵ Volgens

⁹⁷ Lagemaat, *Stille evolutie*, 76

⁹⁸ Ibid., 69-70.

⁹⁹ Vergelijk bijvoorbeeld Immink, “Bevindelijk gereformeerde traditie,” 167-181.

¹⁰⁰ Vergelijk A. de Reuver, “Zonlicht,” 64-66.

¹⁰¹ Ibid., 55.

¹⁰² Stolper, “Slachtoffer,” 387.

¹⁰³ Lagemaat, *Stille evolutie*, 70.

¹⁰⁴ Ibid., 70.

Graafland is er een logische orde in wet-en-evangelie omdat je ze niet tegelijk ter sprake kunt brengen en omdat genade schuld veronderstelt.¹⁰⁶ Wet-evangelie normatief maken leidt tot verstarring. Dan blijft er slechts één manier van toe-eigening over.

In 2005 reflecteert het hoofdbestuur van de GB in een uitgave op de vraag of het spreken van zonde niet tekortschiet?¹⁰⁷ De constructieve maar scherpe analyse van Berkhof's *Crisis der middenorthodoxie* is nu misschien wel van toepassing op de GB. Het evangelie moet de donkerste hoeken van ons hart ontmaskeren stelt Berkhof.

In de bijdrage die volgt blijkt dat de door Graafland genoemde logische orde voor het hoofdbestuur in 2005 nog steeds belangrijk is. Er komt een moment dat de zondaar ootmoedig voor God valt. "Op dat moment wijzen wij hem op de enige grond van het behoud, die ons in Christus is geopenbaard."¹⁰⁸

Uit deze paragraaf blijkt dat zonde-in-preken een aangelegen thema is binnen de GB tot in de 21^e eeuw. Zonde is niet geïsoleerd, maar verbonden met andere theologische thema's zoals Gods genade en het heil in Christus. Gebaseerd op de gesignaleerde verschuivingen en de verschillende stromingen kan er variatie in het spreken over zonde worden verwacht. Dat bevestigt de keuze om het onderzoek te beperken tot preken uit de bandbreedte van de GB.

2.3 Preken

Preken zijn in reformatorische kerken een centraal onderdeel van de eredienst. Bij Calvijn wordt prediking verbonden met Gods wil om mensen tot de zaligheid te leiden. En daarmee is er ook verbinding met het rijk van God.¹⁰⁹ De preek is heilsbemiddeling. Het is het uiterlijke middel. Daardoor worden mensen tot de gemeenschap met Christus gebracht en gehouden.¹¹⁰ Zonde is belangrijk in Calvijns preken, maar komt samen voor met Gods

¹⁰⁵ C. Graafland, *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking* (Woerden: Zuiderduijn, 1965), 59.

¹⁰⁶ *Ibid.*, 60.

¹⁰⁷ Gereformeerde Bond, *Naar Christus toe. Het geheim van de prediking voor onze tijd doordacht* (Uitgave vanwege het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, december 2005), 22-24.

¹⁰⁸ *Ibid.*, 28.

¹⁰⁹ Moehn, *God roept ons*, 256-257.

¹¹⁰ *Ibid.*, 257.

genade.¹¹¹ Anders gezegd: bekering en vergeving.¹¹² Daarmee is prediking bediening van de sleutels van het hemelrijk: het rijk wordt ermee geopend of gesloten.¹¹³ Prediking blijkt zó nauw verbonden met God, dat de opmerkelijke uitspraak van Calvijns tijdgenoot Bullinger begrijpelijk wordt: prediken van Gods Woord is Gods Woord.¹¹⁴

Een preek is dus bepaald geen monoloog van een voorganger op zondag. Er gebeurt van alles. Daarom stelt de homileet Thomas G. Long: “Indeed, the event of preaching is so multifaceted we will never understand it fully.”¹¹⁵ Preken is een ‘event,’ een gebeuren dat complex en gelaagd is.

Preken kenmerken zich door een bijzondere wisselwerking: “Wij brengen God ter sprake omdat God spreekt.”¹¹⁶ Het talige dat uit deze wisselwerking spreekt is typerend. Zo kan preken worden begrepen als communicatie en relatie.¹¹⁷ Maar net als bij intermenselijke communicatie, kunnen we niet “alle factoren die het communicatieve proces bepalen, (..) kennen of (...) beïnvloeden (...).”¹¹⁸ Het geestelijke aspect van preken maakt dat de woorden van de preek in zekere zin Gods Woord worden.¹¹⁹ Mensenwoorden vervuld van het Woord. De Bijbel is daarmee een onmisbare bron voor preken.

Preken veranderen. Ze ontwikkelen in gesprek met de tijd. Dat is zichtbaar in reformatorische preken die sinds de reformatie een ontwikkeling hebben doorgemaakt. Zowel de objectieve kant van het preken als de subjectieve zijn in de loop van de tijd en gekleurd door de cultuur doorontwikkeld.¹²⁰

De neerslag van deze ontwikkeling is zichtbaar in meer recente homiletische boekwerken, waarin aandacht voor objectieve als subjectieve aspecten is.¹²¹ Hoe de

¹¹¹ Moehn, *God roept ons*, 261.

¹¹² *Ibid.*, 263.

¹¹³ *Ibid.*, 264-265.

¹¹⁴ *Predicatio verbi Dei est verbum Dei* (*Ibid.*, 255).

¹¹⁵ Thomas G. Long, *The Witness of Preaching*, 3e druk (Louisville: Westminster John Knox, 2016), 15.

¹¹⁶ Bert de Leede & Ciska Stark, *Ontvouwen. Protestantse prediking in de praktijk* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2017), 31.

¹¹⁷ *Ibid.*

¹¹⁸ *Ibid.*

¹¹⁹ *Ibid.*, 31, 36-37; 40.

¹²⁰ *Ibid.*, 39-46.

verhouding ook uitvalt, object en subject maken een onmisbaar deel uit van homiletische bezinning.

Preken hebben een eigen karakter. Dat karakter kan gevangen worden in metaforen. Vanwege de nauwe samenhang tussen het karakter van de preek en de rol van de prediker zijn er metaforen voor beiden. Long ziet *de getuige* als de belangrijkste metafoor voor de prediker.¹²² Stark en De Leede sluiten daarbij aan, maar onderscheiden vijf metaforen: *kerygma* (prediker=heraut), *homilie* (prediker=gesprekspartner), *didachè* (prediker=leraar), *marturia* (prediker=getuige), en *paraklesis* (prediker=pastor/profeet).¹²³

Preken zijn inderdaad complex en gelaagd. We hebben het fenomeen niet volledig in de hand. Maar dat doet niets af aan de ambachtelijke kant van preken. Onderzoek en analyse van een preekpraktijk kunnen inzichten bieden die het preekproces verder kunnen helpen.

¹²¹ Hier volstaat te verwijzen naar drie (recente) homiletieken. Zo besteedt T. Hoekstra expliciete aandacht aan het object (de hoorder) en subject (Christus die handelt) in T. Hoekstra, *Gereformeerde homiletiek* (Amsterdam: Ton Bolland, 1975), 119-123; 127-135. In ongeveer dezelfde lijn komen het recente *Handboek Apostolische homiletiek* object en subject aan de orde, o.a. bij de klassieke tweeslag *uitleg* en *toepassing* (R. van Kooten, *Handboek apostolische homiletiek. Uitleggende prediking van de tekst. Band I. Bezinnend deel* (Apeldoorn: Labarum Academic, 2023), 660-815). De reeds aangehaalde De Leede & Stark beschrijven eveneens objectieve en subjectieve kanten, maar zij vertrekken elk hoofdstuk vanuit de hoorder in zijn cultuur (De Leede & Stark, *Ontvouwen*, 17).

¹²² Long, *Witness*, 49-56.

¹²³ De Leede & Stark, *Ontvouwen*, 69-70.

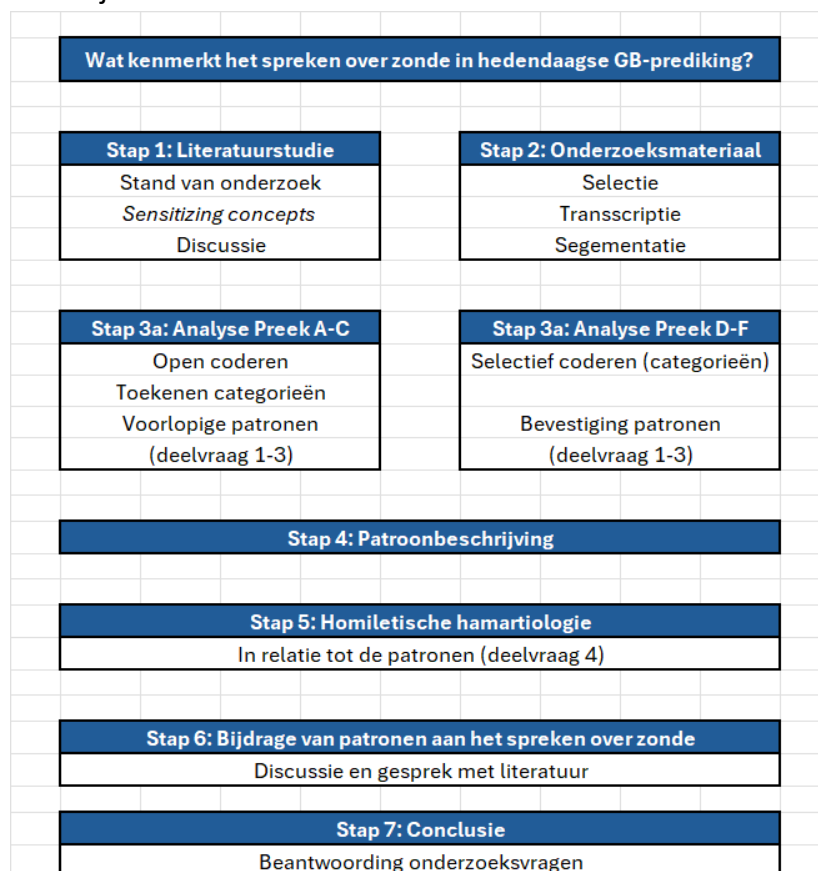
3. Methodiek

Dit hoofdstuk beschrijft de gevolgde aanpak en motiveert beslissingen die tijdens het onderzoek zijn genomen. Omdat methode en inhoud bij dit onderzoek nauw samenhangen, worden voor een deel resultaten gepresenteerd, die nodig zijn om de genomen beslissingen te verantwoorden.

Het doel van het onderzoek is om verschillende patronen van het spreken over zonde in GB-preeken op het spoor te komen. Dit is een kwalitatieve doelstelling en daarom past hier een kwalitatieve aanpak. Een kwantitatieve benadering (met een aangepaste doelstelling) loopt het risico de variatie, complexiteit en gelaagdheid van het zondebegrip tekort te doen.

Grounded Theory is inductief van aard. Daardoor zijn de gevonden patronen van spreken over zonde hoofdzakelijk ontwikkeld vanuit het onderzoeksmateriaal. Deze aanpak versterkt het homiletisch karakter van het onderzoek. Er zijn immers geen dogmatische, Bijbels-theologische of andere concepten op voorhand gekozen voor de preekanalyse.¹²⁴

De aanpak van het onderzoek is beschreven in zeven stappen. Figuur 1 maakt de hoofdlijnen van het onderzoek zichtbaar.

Figuur 1: Schematische weergave van de gevolgde methodiek.

¹²⁴ Dit is een contrast met de aanpak van bijvoorbeeld Johannes Block (*Die Rede*, 195-201).

3.1 Stap 1: Literatuurstudie

Literatuur met als focus het snijvlak van preken en zonde is bestudeerd. Er is gebruik gemaakt van systematisch-theologische bronnen, homiletische literatuur en meer populaire literatuur. De literatuurstudie biedt inzicht in de stand van het onderzoek. Daarnaast is het behulpzaam om tot een brede begripsbepaling van zonde te komen. Daarbij is aandacht besteed aan het theologische (paragraaf 2.1.1) en het seculiere gebruik (paragraaf 2.1.2) van het begrip zonde.

Op deze manier is gevoeligheid ontwikkeld voor de breedte en gelaagdheid van het spreken over zonde. Deze gevoeligheid functioneert als *sensitizing concept* voor de daadwerkelijke preekanalyse.¹²⁵

Met het oog op de discussie (hoofdstuk 7) is literatuur gezocht waarmee de resultaten van dit onderzoek in gesprek gebracht zijn. Daarbij is literatuur uit de GB betrokken naast andere relevante stemmen.

3.2 Stap 2: Onderzoeksmateriaal

Rijk onderzoeksmateriaal is belangrijk voor theorievorming.¹²⁶ Daarvoor is doelgerichte selectie (*purposeful sampling*) een gebruikelijke manier om het onderzoeksmateriaal samen te stellen.¹²⁷ De selectie is dus ingegeven door het gestelde onderzoeksdoel: inzicht verkrijgen in patronen van spreken over zonde. Juist in de lijdenstijd kan verwacht worden dat aspecten van zonde aan de orde komen vanwege het lijden en sterven van de Heere Jezus. Een vergelijkbare thematiek en focus van de preken biedt bovendien het voordeel dat onderlinge vergelijking relevanter is.¹²⁸

De geselecteerde preken zijn gehouden in een plaats in het midden van Nederland waarin de zes wijkgemeenten affiniteit hebben met de GB, maar waar tegelijk verschil in identiteit bestaat (zie tabel 1). Op die manier is een representatieve doorsnede van de bandbreedte van GB-prediking in 2024 bereikt.¹²⁹

¹²⁵ Verweij, *Positioning*, 67-69.

¹²⁶ *Ibid.*, 55.

¹²⁷ Zo kiest André Verweij bewust voor preken uit de lijdenstijd vanwege de verwachte focus op dat onderwerp in de preken (*Ibid.*, 17-18).

¹²⁸ Marsha Witten heeft bijvoorbeeld gekozen voor preken over de gelijkenis van de verloren zoon in Lukas 15 om een vergelijking tussen 47 preken te kunnen maken (Witten, *Preaching*, 243-253).

¹²⁹ De verwachte representativiteit van deze zes gemeenten voor de GB is door diverse insiders bevestigd.

In de lijdenstijd bleek alleen de Goede Vrijdagavond van 29 maart 2024 het moment te zijn waarop zoveel mogelijk de eigen predikant voorging. De aanname is dat de eigen predikant de identiteit van de gemeente beter representeert dan een gastpredikant. Bijzondere diensten (zoals sacramentsbediening of belijdenis) zijn uitgesloten, waardoor de onderlinge vergelijking een gelijk vertrekpunt heeft. De geselecteerde preken zijn willekeurig genummerd van A-F.

In tabel 1 worden enkele kenmerken van de preken en de orde van dienst getoond waaruit bandbreedte blijkt. Zo is er variatie in de lengte van de dienst en van de preek, en in de psalm/liedkeuze. In alle gemeenten werd uit de Herziene Statenvertaling (HSV) gelezen.

Tabel 1: Enkele relevante gegevens van de zes geselecteerde preken. Gebruikte afkortingen: OB=Oude Berijming; DNP=De Nieuwe Psalmberijming; LvK=Liedboek voor de Kerken; NB=Nieuwe Berijming; WK=Weerklink; OTH=Op Toonhoogte; HB38=hervormde bundel van 1938; JdH=Johannes de Heer.

Preek	Eigen predikant	Lengte [min]		Aandeel preek	Liedkeus	
		Dienst	Preek		# Psalmen	# Gezangen
A	Ja	69	35	51%	5x OB	1x WK
B	Ja	59	24	41%	1x OB; 2x DNP	1x WK; 2x OTH
C	Nee	72	26	36%	1x OB; 1x LvK	1x HB38; 1x JdH; 2x LvK
D	Nee	87	42	48%	7x OB	Geen
E	Ja	60	22	37%	1x OB; 1x DNP 1x NB	1x OTH; 3x LvK
F	Nee	63	25	40%	3x OB; 1x WK	1x LvK; 2x WK

Transcriptie en segmentatie

De zes preken zijn allereerst omgezet van audio naar tekst. Daarbij is gebruik gemaakt van software.¹³⁰ De geselecteerde preken zijn via kerkdienstgemist.nl publiek toegankelijk. Verder hebben de predikanten toestemming gegeven voor het analyseren van de preken en de bestanden zijn na het gebruik van de tool gewist. De transcripten zijn vervolgens gecontroleerd op correctheid. Zo is het primaire materiaal voor dit onderzoek tot stand gekomen.

Per transcript is op basis van inhoudelijke samenhang gesegmenteerd met als doel de preek op te delen in kleinere onderling samenhangende delen.¹³¹ Op deze manier is de gehele preek opgedeeld in fragmenten die de basis vormen voor de codering. In een enkel geval is tijdens de codering besloten een fragment op te delen of samen te voegen omdat dit de codering sterker maakt.

¹³⁰ De transcriptie is gedaan middels TurboScribe.ai, een tool die audiofragmenten kan omzetten in tekst.

¹³¹ Vergelijk Van der Knijff, *Bevindelijk preken*,140.

3.3 Stap 3: Analyse van de preken

Er is in twee rondes gecodeerd. Er is gestart met de preken A-C (stap 3a). De *open codering* zorgt voor een zo onbevangen mogelijke interpretatie van de fragmenten en toewijzing van codes. De deelvragen 1-3 lenen zich voor coderen. Per deelvraag zijn steeds twee subvragen gesteld om de codering te sturen. Deze zijn pas tijdens het coderen ontwikkeld tot hun definitieve vorm op basis van wat het onderzoeksmateriaal biedt.

Na de codering van de preken A-C is gekeken wat de gevonden codes onderling kan verbinden tot een categorie. Hierbij is steeds vanuit de hoofdvraag/deelvragen gedacht. Het coderen is dus typeren van een fragment in een term, concept of frase vanuit de gestelde onderzoeksvragen. Categoriseren is dan het zoeken naar wat verschillende codes verbindt. Daardoor ontstaan minder parameters die bovendien bepaalde kenmerken hebben meegekregen in de analyse. De categorieën zijn over het algemeen abstracter dan de onderliggende codes. De codering is uitgevoerd in Microsoft Excel (versie Microsoft 365 in 2024).

De volgende subvragen zijn ontwikkeld tijdens de codering van de preken A-C. Per subvraag is ook aangegeven – indien van toepassing – waarop de ontwikkelde categorie betrekking heeft.

Deelvraag 1 luidt: *Hoe komt zonde voor in hedendaagse GB-preken?*

Subvraag 1.1: In welke woorden (taal) spreekt het preekfragment over zonde?

Categorie 1.1: Aspecten van spreken over zonde

Subvraag 1.2: Wat is de aard van dat spreken over zonde in het preekfragment?

Categorie 1.2: Aard van het spreken over zonde

Een gevolg van deze aanpak is dat alleen fragmenten waar aspecten van zonde aan de orde komen gecodeerd zijn. Deze fragmenten zijn vervolgens gecodeerd voor de deelvragen 2 en 3.

Deelvraag 2 luidt: *Hoe wordt het spreken over zonde verbonden met de Bijbel?*

Subvraag 2.1: Hoe worden de gevonden fragmenten verbonden met de preektekst/perikoop?

Categorie 2.1 Soort verbinding met de preektekst/perikoop

Subvraag 2.2: Hoe worden deze fragmenten verbonden met overige Bijbelpassages?

Categorie 2.2 Soort verbinding met overige Bijbelpassages

Deelvraag 3 luidt: *Hoe worden hoorders aangesproken op aspecten van zonde?*

Subvraag 3.1: hoe worden hoorders aangesproken op het aspect van het zonde?

Subvraag 3.2: welke persoon (enkelvoud/meervoud) overheerst in het fragment?

Twee belangrijke vaardigheden zijn relevant bij het coderen: *close reading* van fragmenten en constant vergelijken (*constant comparison*) binnen en tussen fragmenten.¹³² Door onderlinge vergelijking en geconcentreerde interpretatie ontstond een overtuiging voor het toewijzen van codes en categorieën. Het sterke van deze methodiek is dat de fragmenten van de preken steeds in beeld blijven.

De codering is begonnen met de preken A-C. Hieruit bleek dat er veel fragmenten over zonde spreken en op uiteenlopende manieren. Dat motiveerde een tweede analyseronde voor de preken D-F op categorieniveau (stap 3b).

Niet alle fragmenten waar aspecten van zonde ter sprake komen blijken hoorders te betrekken of aan te spreken. Soms functioneert het spreken over zonde niet of nauwelijks in de lijn of het betoog van de preek. Dergelijke fragmenten zijn daarom als marginaal gemarkeerd en voor het vervolg van het onderzoek buiten beschouwing gelaten. Relevante passages kennen dus spreken over zonde dat bijdraagt aan de lijn of het betoog in de preek en hoorders enigszins betreft of aanspreekt.

Een voorbeeld van een marginale passage is C19:

Als je moeite, verdriet en strijd hebt, dan mag je denken aan de Heere Jezus. Hij begrijpt je. Hij is ons in alles gelijk geworden, behalve de zonde. (C19)

Hier is 'zonde' een deel van een aanhaling uit de Bijbel, maar het gaat om het gelijk-geworden-zijn van de Heere Jezus. De hoorder wordt hier nauwelijks aangesproken of betrokken op aspecten van zonde en daarom is het een marginale passage.

Overigens blijven de gevonden patronen herkenbaar, wanneer marginale fragmenten betrokken worden; het beeld wordt soms wat minder geprofileerd.

Patroonherkenning

Uit het coderen en toekennen van categorieën voor de preken A-C blijken vijf verschillende patronen zichtbaar te worden. Subvraag 1.2 naar de aard van het spreken over zonde blijkt het meest substantieel in het licht van de onderzoeksvragen. Deze vijf verschillende categorieën zijn beschreven in tabel 2.

Tabel 2: Vijf categorieën inzake de aard van het spreken over zonde in de preken A-C (alleen als relevant aangemerkte fragmenten tussen haken).

Categorie	Beschrijving van de aard	Toegewezen codes	#fragmenten
Aansprekend	De hoorder wordt aangesproken op een directe/indirecte manier met betrekking tot zonde.	Affectief Appellerend Bevragend (deels) Existentieel Identificatie	11 (11)

¹³² Van der Knijff, *Bevindelijk preken*, 142-143.

		Uitend Verklend	
Impliciet	Zonde komt niet rechtstreeks aan de orde maar klinkt door. Dat kan via personages of gebeurtenissen (indirect) of op een andere manier doorklinken (impliciet).	Impliciet Indirect	15 (11)
Narratief	In narratieve fragmenten vertelt de preek over zonde. Dat kan in een meer beschrijvende zin, of in een verhalende zin (waarbij soms het Bijbelverhaal de kern vormt).	Beschrijvend Vertellend	10 (7)
Onderzoekend	Deze fragmenten onderzoeken aspecten van zonde. Dat kan zonde zijn in de leefwereld van de hoorder, maar ook in bijvoorbeeld het verstaan van de tekst/perikoop.	Beschouwend Bevragend (deels) Interpreterend	7 (6)
Ponerend	Er worden rondom zonde dingen gesteld in de preek; als een bewering. Het wordt als een feit voorgesteld, als een definitie of een consequentie.	Bevestigend Consequentie Definiërend Stellend	16 (9)
			59 (44)

Vanwege de relevantie van de aard van het spreken over zonde is gekozen om de patronen te ontwikkelen vanuit de vijf categorieën.

De preken D-F

De vijf voorlopige patronen die gevonden zijn in de preken A-C zijn vervolgens gebruikt voor de analyse van de preken D-F. Deze tweede analyseronde is dus een vorm van selectieve codering (*selective coding*) maar met openheid voor eventuele nieuwe codes of categorieën.¹³³ Tijdens het selectief coderen blijken de voorlopige categorieën passend voor de preken D-F.

3.4 Stap 4: Patroonbeschrijving

De op deze wijze gevonden vijf patronen zijn vervolgens beschreven in termen die aansluiten bij de deelvragen/subvragen en die betrokken blijft bij de oorspronkelijke preekfragmenten. Een patroon bestaat dus voor een deel uit een bepaalde configuratie van andere categorieën die gevonden zijn in dit onderzoek.

Het Bijbelgebruik blijkt niet onderscheidend te zijn voor de meeste patronen en is daarom niet als een standaard onderdeel betrokken in de beschrijving. Waar Bijbelgebruik een rol speelt is hiervan melding gemaakt.

Onderlinge vergelijking van de gevonden patronen brengt enkele onderscheidende polariteiten aan het licht (expliciet of impliciet over zonde spreken; wel of niet de hoorder rechtstreeks aanspreken). Daardoor zijn er drie hoofdpatronen aanwijsbaar en twee hybride

¹³³ Vergelijk Verweij, *Positioning*, 72-73.

patronen die ten opzichte van de hoofdpatronen geduid kunnen worden. Vanwege het geringe aantal betrokken preken is deze verdeling hypothetisch.

3.5 Stap 5: Homiletische hamartiologie (deelvraag 4)

Elke preek kent een aantal patronen, maar de verdeling verschilt sterk. Daarom zijn drie preken geselecteerd die sterk aansluiten op een van de hoofdpatronen. Binnen deze preken zijn een reeks fragmenten gekozen waar het spreken over zonde sterk vertegenwoordigd is. Deze reeks per preek is onderzocht om aanknopingspunten te vinden voor een homiletische hamartiologie. Daarbij is gezocht in hoeverre patronen het spreken over zonde beïnvloeden. Hiervoor is gebruik gemaakt van de resultaten uit dit onderzoek (stap 1-5).

3.6 Stap 6: De werking van de patronen in preken en conclusie

In een kritisch gesprek met literatuur is verkend hoe de patronen in preken kunnen werken. Naast literatuur uit de kring van de GB is ook andere relevante literatuur gebruikt. De vraag naar de werking van de patronen verdiept het inzicht in de patronen en de verbinding met perspectieven op zonde. De vijf patronen, de homiletisch-hamartiologische inzichten en het kritisch gesprek over de werking van de patronen bieden materiaal om de hoofdvraag en deelvragen te beantwoorden (stap 7).

4. Resultaten van het spreken-over-zonde in GB-preken

Dit hoofdstuk beschrijft op hoofdlijnen resultaten die belangrijk zijn voor het begrijpen van de gevonden patronen die in hoofdstuk 5 beschreven worden. De resultaten voor deelvraag 1 blijken daarvoor het meest fundamenteel en daarom wordt hier de meeste aandacht aan gegeven.

4.1 Aspecten van het spreken over zonde in GB-preken

Het spreken over zonde in de GB-preken blijkt in negen verschillende aspecten geduid te kunnen worden. De korte omschrijving in tabel 3 introduceert deze aspecten en in het vervolg worden ze toegelicht.

Tabel 3: De verschillende van het spreken over zonde in alfabetische volgorde, inclusief het aantal toegewezen relevante fragmenten (tussen haken relevante+marginale fragmenten).

Categorie	Beschrijving	#fragmenten Preek A-F
Algemeen	Zonde komt in abstracte, impliciete of universele zin aan de orde en krijgt geen nadere uitwerking.	16 (28)
Daad	Zonde komt aan de orde in termen van daden (gedrag, handelingen of het achterwege blijven daarvan) of gedachten.	29 (41)
Definitie	Er wordt een expliciete beschrijving gegeven van wat zonde is.	1 (1)
Gevolg	De consequenties van zonde worden aan de orde gesteld.	20 (29)
Herstel van zonde	Zonde komt aan de orde in het kader van de weg tot herstel.	3 (5)
Juridisch	Zonde komt aan de orde in een expliciet juridisch kader.	2 (2)
Radicaliteit van de zonde	Zonde wordt gepresenteerd in haar immense omvang.	4 (4)
Restant	De overblijvende zonde in het leven van gelovigen.	2 (3)
Staat voor God	Zonde in verband met de staat waarin mensen verkeren.	8 (9)
Totaal	-	85 (122)

Tabel 3 toont welke aspecten het meeste gewicht krijgen in de GB-preken: zonde-in-het-algemeen, zonde-als-daad en gevolg-van-zonde. Deze aspecten worden als eerste besproken. De overige aspecten komen vervolgens aan bod.

Zonde-in-het-algemeen

Zonde-in-het-algemeen verwijst naar spreken over zonde in abstracte of universele zin, zonder dat duidelijk wordt wat zonde precies is.

Toch is dat nodig. Opdat de Heere in jouw plaats gaat sterven. En dat er dus verzoening komt over je zonde. (F15)

Nergens in de context wordt duidelijk wat zonde hier is. Dat geeft het spreken over zonde een abstract en algemeen karakter. Het dient vooral om de verzoening te benadrukken.

In fragment D34 komt het woord zondaren aan de orde. Aanvankelijk was dat een zelfstandige categorie ('daders'), maar gaandeweg de analyse bleek deze categorie steeds algemeen van aard.

(...) Want Hij alleen is voor alle zondaren, zoals wij zijn, de enige bron waar je het levende water kunt putten. (...) (D34)

Zonde-als-daad

Zonde-als-daad benadrukt aspecten waarbij het handelen of denken van mensen centraal staat. Deze fragmenten zijn concreter dan de categorie algemeen, alhoewel de mate van concreetheid verschilt. Fragment B16 is opvallend. De preek onderzoekt de kruisdood als strafmaatregel en komt dan tot de volgende uitspraak:

En als je het even laat bezinken dan denk je: het is bij de beesten af. Hoe kunnen en hoe durven mensen elkaar zulk groot lijden aan te doen. En meteen dacht ik erbij toen ik dit zinnetje opschreef: dat bij-de-beesten-af geeft misschien een wat verkeerde indruk. Want dit heeft niks met dieren te maken. Dit is nou echt een menselijke foltering. Want om dit te bedenken heb je intellect nodig en creativiteit en vernuft. (B16)

Hier is sprake van een concrete zonde-als-daad: het folteren. Ondanks de concreetheid is de aanspraak op de hoorder impliciet. Folteren wordt hier overigens geen 'zonde' genoemd.

Fragment E7 komt uit een preek waarin de kruisdood als vloek centraal staat: een gehangene is vervloekt. En zo komt het begrip vloeken in beeld.

Sowieso is dat eigenlijk wel een akelig woord. Vervloekt. Kinderen krijgen denk ik al snel te horen in de opvoeding dat je niet mag vloeken. Dat mag niet. Dat is niet netjes, niet goed. En dan denken we heel snel, je mag de naam van de Heere God niet verkeerd gebruiken. En dat is ook zo. (E7)

Hier wordt concreet een zonde genoemd uit de tien geboden (het derde gebod) in een kort uitweiding. Deze zonde krijgt echter geen vervolg: de preek handelt hier vooral over de vervloeking van de kruisdood.

In F14 wordt zonde-in-het-algemeen gecombineerd met zonde-als-daad. Het gaat om een staande uitdrukking: zonde bekennen. Daarin is zonde duidelijk algemeen. Maar in het vervolg blijkt het te gaan over *kwaai dingen* en *mislukkingen*. Dat is concreter spreken over

zonde in termen van gedrag. Kwaaiere dingen doe je en mislukkingen zijn handelingen die aan het doel voorbijschieten.

Is het er bij u, bij jou ook al van gekomen, dat je in gedachten, als het ware, je handen op het hoofd van de Heere Jezus hebt gelegd en al je zonde hebt bekend? Zoals David deed: na ernstig overleg. Daar kom je niet 1, 2, 3 toe, hè? Om namelijk je kwaaiere dingen, je mislukkingen zo ter sprake te brengen. (F14)

Gevolg-van-zonde

Dit aspect brengt zonde in verband met consequenties. Dat is primair negatief. Fragment A37 maakt de negatieve gevolgen van de zonde concreet.

(...) De hof van Eden. Daar gebeurde precies het tegenovergestelde. Wij mensen kozen in plaats van het leven de dood. Wij brachten de dood in deze wereld. (A37)

Hier wordt een daadaspect (kiezen) gecombineerd met het gevolg ervan. Het laatste domineert. De keus van ons mensen leidt tot de dood; brengt de dood in de wereld.

In fragment B26 heeft het gevolg van zonde uiteindelijk iets positiefs:

Jezus treedt de duisternis van de Godsverlatenheid binnen. Hij drinkt de beker der gramschap. Hij gaat die weg alleen. (B26)

Het gevolg van zonde is dat Jezus de beker der gramschap moet drinken. Dat is in zichzelf iets negatiefs. Maar de evangelieboodschap in deze preek brengt een positieve wending. De toorn van God komt op Jezus en wij komen met de schrik vrij.

Overige categorieën

Een definitie-van-zonde beschrijft expliciet wat zonde is. Het is logisch dat hierbij meerdere aspecten van zonde voorkomen: opstand (daad) tegen God, en de gevolgen ervan voor de mensheid/schepping. Het radicale van de zonde klinkt door in 'de grootste denkbare gevolgen' en in de consequenties voor de schepping.

Zonde is niet maar een foutje, zoals de moderne mens het probeert wat toe te dekken. Zoals je een foutje van elkaar vergeeft. Het is de grootste opstand tegen God, met de grootste denkbare gevolgen voor de mensheid en voor heel de schepping die zucht. (C26)

Met de staat-voor-God worden hoorders aangesproken op hoe het met hen is ten opzichte van God.

Maar dan confronteert de Heere voortdurend Zijn volk met Zijn verbond en met Zijn woorden. Eigenlijk doet de Heere dat ook elke zondag, hè? Niet alleen met de avondmaalsviering, maar elke zondag weer opnieuw. Hoe staat het ervoor met je liefde tot Mij en tot je naaste? (F33)

Als het goed is, word je daar ootmoedig onder. Als het goed is, ga je daarvoor door de knieën en ga je bidden om vergeving. (D3)

En ja, als je het over nadenkt, kun je daar somber van worden. Zeker als je heel erg je best doet. Nauwgezet dat wil doen. Menselijkerwijs kun je daar somber over worden. Als het telkens weer opnieuw niet lukt, en je onderuit gaat. (E31)

In de confrontatie van F33 wordt letterlijk gevraagd hoe het ervoor staat. In D3 is er geen sprake van een vraag, maar wordt de hoorder minder direct aangesproken. Het herhaalde 'als het goed is' benadrukt dat dit niet vanzelfsprekend het geval is. En dat de keerzijde ervan niet goed is. Fragment E31 beschrijft op een aansprekende en empathische manier hoe onze staat zonder Christus is. Zo komen we niet in het reine bij God.

Expliciet juridische aspecten komen twee keer voor.

Jezus, van Hem horen we een hele tijd helemaal niets. Van het derde tot en met het negende uur is Hij stil; alleen; verlaten door alles en iedereen. En de volle nadruk bij Marcus valt niet op dat fysieke lijden, maar je merkt aan alles wat er geschreven staat: dit is een geding tussen God en mens. En dat bereikt hier een climax. (B19)

Zonder zware woorden en zonder nadere uitleg of toelichting klinkt een expliciet juridische term: een geding tussen God en mens dat een climax bereikt op Goede Vrijdag.

De radicaliteit-van-de-zonde benadrukt de grootte en omvang van de zonde waaraan we zelf niet kunnen ontkomen. In deze preken wordt dat nooit geïsoleerd gesteld, maar stelselmatig verbonden met de verlossing in Christus. Meestal komt die verlossing in een volgend fragment aan de orde. Blijkbaar is er tijd nodig om het gewicht ervan te laten landen bij de hoorder.

De categorie restant richt de aandacht op de overblijvende zonde in gelovigen. Terwijl de zonde gelovigen niet meer in de greep heeft, blijft het afsterven van de oude mens een strijd.

Bij fragmenten met herstel-van-zonde overstijgt het herstel het spreken over zonde. Een kort en typerend fragment is C49, waar het herstel zichtbaar is in de vrije toegang tot God. Zonden belijden is daarbij de aangewezen weg.

Gemeente, het volkomen offer van de Heere Jezus is gebracht. Er is een vrije toegang tot Gods genadetroon voor een ieder die zijn zonden belijdt. (C49)

Samenvatting

De negen gevonden aspecten zijn sterk verschillend. Het zijn onvergelykbare categorieën. Sommige aspecten vertolken een bepaald theologisch zondebegrip, zoals

juridisch, de-staat-voor-God en daad.¹³⁴ Andere begrippen verbinden zonde met iets anders zoals de gevolgen-van-zonde en herstel-van-zonde. Meer beschrijvend zijn de radicaliteit en de definitie van zonde. Tabel 3 illustreert bovendien dat het gewicht in deze GB-preken ligt bij de aspecten algemeen, daad en gevolg. Dit zal in de beschrijving van de patronen ook zichtbaar worden.

Aspecten van zonde komen ook regelmatig samen voor in een passage. Dat illustreert dat de categorieën bepaald niet sluitend zijn en dat meer aspecten tegelijk kunnen doorklinken in fragmenten.

4.2 De aard van het spreken over zonde

De aard van het spreken over zonde blijkt het meest fundamenteel om het kenmerkende van de preken op het spoor te komen. In bijlage 1 is een gedetailleerd overzicht geboden van de vijf gevonden categorieën en hoe deze voorkomen in de preken. Deze categorieën hebben betrekking op subvraag 1.2 (zie paragraaf 3.3).

Vanwege de relevantie van de aard van het spreken over zonde zijn deze vijf categorieën als uitgangspunt genomen voor de vijf patronen van spreken over zonde: impliciet, ponerend, aansprekend, onderzoekend en narratief (zie tabel 2). De vijf patronen worden in hoofdstuk 5 beschreven en geïllustreerd met voorbeeldfragmenten.

4.3 Het Bijbelgebruik

In ongeveer de helft van de relevante fragmenten wordt er verwezen naar een Bijbelpassage: dat kan de perikoop of preektekst zijn of een ander Bijbelgedeelte. In totaal zijn er zes categorieën gevonden voor verwijzingen naar de preektekst/perikoop: allusie, associatie, citaat, ingevuld,¹³⁵ theologisch en geen. Daarnaast zijn er vier categorieën gevonden voor verwijzingen naar Bijbelpassages van buiten de gelezen perikoop: allusie, citaat, theologisch en geen.

Niet elke verwijzing in een fragment heeft een direct verband met zonde. Veel verwijzingen naar de Bijbel blijken indirect gerelateerd aan zonde. In fragment D61 komen citaten van Paulus voor. Ze benadrukken het leven in een herstelde relatie. De relatie met zonde is daardoor indirect.

Want ik maak niets, ik kan ook niets, maar mijn Christus is mijn alles; mij geworden tot wijsheid van God, gerechtigheid, heiligheid en tot een volkomen verlossing. In zijn overwinnend sterven ben ik meegenomen en ben ik meer dan overwinnaar. (D61)

¹³⁴ Vergelijk de *Sündenverständnissen* van Johannes Block (*Die Rede*, 226).

¹³⁵ Ingevuld is een categorie waarbij de preek aspecten toevoegt aan de Bijbelpassage die er niet in genoemd zijn.

Bij een *allusie* gaat het om een vrije aanhaling van een Bijbelpassage die dicht bij de directe betekenis van de aangehaalde tekst blijft (en dat geldt ook voor een citaat).

Ja, Jozef van Arimathea stapt laat naar voren, maar hij doet het wel. En misschien dat het voor ons ook wel laat is om het te doen. Dat je die collega's al jaren kent, maar je hebt het er nooit over. Dan is het heel laat om erover te beginnen. Beter laat dan nooit. Stap uit de duisternis in het licht. (A17)

Het springende punt is wie er voor Jezus uitkomt. In drie fragmenten werkt de preek toe naar een confrontatie met de hoorders, die eindigt in A17 met een oproep om uit de duisternis in het licht te treden. De *aanhaling* van de perikoop wordt hier gebruikt om de hoorders te confronteren.

Overigens bevat fragment A17 eveneens een andere categorie: *ingevuld*. De perikoop zegt namelijk niet letterlijk dat de discipelen en familieleden zich terugtrokken in het duister zoals de preek stelt. Dat wordt zo ingevuld. De tekst zwijgt over wat zij deden in die tijd.

Een *associatieve* verwijzing is een overeenkomst die niet inhoudelijk of argumentatief logisch hoeft te zijn.

En we hebben het gehad over een tuin. Een tuin met daarin dat graf. De tuin waarin de dood werd overwonnen. En die hof doet ook denken aan die andere hof. De hof van Eden. Daar gebeurde precies het tegenovergestelde. Wij mensen kozen in plaats van het leven de dood. Wij brachten de dood in deze wereld. (A37)

De verbinding met de hof in Genesis is vanwege het overeenkomende woord 'hof'. Het wordt letterlijk zo gezegd in de onderstreepte zin. Op deze manier komt dankzij de associatie een tegenstelling scherper in beeld: de tegenstelling tussen Jezus en ons.

Soms wordt een Bijbelpassage op een *theologische* wijze verbonden met het betoog van de preek. Met name preek B past deze verbinding regelmatig toe.

Het vuur van het oordeel van God over zonde en ongerechtigheid. Het vuur van Gods oordeel en toorn over het liefdeloze en het onrecht in onze wereld. En in onze geschiedenis tot nu toe. En in onze kleine geschiedenis persoonlijk. Dat komt op Hem. Het gaat over Jezus. En je moet daarbij blijven bedenken: Het is tegelijkertijd het vuur van de liefde van God, Die het niet kan hebben dat zijn mensen zich door hun zonde en ongerechtigheid te gronde richten. En Jezus komt daarin. Hij wordt daarin verteerd. (B29)

In een beschouwende en geladen passage vertelt de preek wat er *eigenlijk* gebeurt op Golgotha; wat betekent het kruisgebeuren. Het is een vorm van invulling, maar de theologische inkleuring onderscheidt dit gebruik van de categorie *ingevuld*. De stevige woorden voor zonde worden nergens in de perikoop zo genoemd.

Samenvatting

De gevonden categorieën voor Bijbelgebruik belichten op welke wijze een Bijbelpassage functioneert in het preekfragment. Terwijl citaten en aanhalingen nog allerlei functies kunnen hebben, blijken er ook specifieke vormen te zijn om Bijbelpassages te verbinden met het betoog van de preek. Het valt op dat deze vormen niet altijd in alle preken voorkomen en soms beperkt blijven tot één preek. Ongeveer de helft van de relevante fragmenten kent verwijzingen naar een Bijbelpassage.

4.4 Het aanspreken van de hoorder

In de preken worden hoorders op vijf verschillende manieren aangesproken: algemeen, impliciet, individueel, collectief en geen aanspraak. Een algemene en impliciete aanspraak liggen dicht bij elkaar. Terwijl bij een impliciete aanspraak de hoorder niet letterlijk aangesproken wordt op aspecten van zonde, is in een algemene aanspraak veelal via voornaamwoorden een verbinding met de hoorder gelegd. Maar dan veel minder sterk dan bij rechtstreekse individuele en collectieve aanspraak.

De mensen die er verstand van hebben die zeggen over de kruisiging: het is een hele sadistische manier eigenlijk van het zo lang mogelijk stretchen van het lijden van een mens. Het is zo lang mogelijk rekken van de doodstrijd van een mens. Daar moet je over nadenken om dat te kunnen verzinnen. En het is niet voor het eerst en niet voor het laatst dat menselijke creativiteit en vernuft wordt ingezet om het leven van een ander op deze aarde tot een hel te maken.

(B17)

In fragment B17 wordt niemand rechtstreeks aangesproken. Het algemene karakter van de aanspraak is zichtbaar in de onderstreepte zinsdelen. Het gebruik van 'je' verkleint de afstand tot de hoorder. Het 'niet voor het eerst en niet voor het laatst' impliceert dat het ook vandaag gebeurt. Door 'de ander' wordt onbewust de 'ik' betrokken. Zo wordt de hoorder in algemene zin aangesproken op een concrete zonde (sadisme). Deze specifieke vorm van aanspraak komt alleen voor in preek B.

Hoorders *impliciet* of *algemeen* aanspreken wordt veelal in de 3^e persoon enkelvoud gedaan. In enkele gevallen komen de 1^e of 2^e persoon voor, maar de aanspraak zelf heeft dan net als het 'je' in B17 een algemeen karakter.

Veel aanspraak met betrekking tot zonde is collectief of individueel van aard. Regelmatig vindt er binnen een fragment een verschuiving plaats van collectief naar individueel of andersom.

Ga niet verder bij Hem vandaan. Hij is hier. Deze avond. En Hij biedt het ons aan. Een belofte. Een belofte die zeker is. En die we in het geloof naar ons toe mogen halen. Ik geloof de opstanding van het lichaam; en ik geloof het eeuwig leven. (A43)

In A43 is de individuele aanspraak gekoppeld aan een imperatief. De 1^e persoon meervoud in het vervolg laat de imperatief collectief functioneren.

Bij deze vormen van aanspraak wordt overwegend gebruik gemaakt van de 1^e persoon meervoud (collectief) of 2^e persoon enkelvoud (individueel). Soms worden meerdere personen (enkelvoud/meervoud) gebruikt.

Typische collectieve aanspraak gaat gepaard met het woord 'gemeente.' In dit fragment volgt op de aanspraak 'gemeente' de eerste persoon meervoud waardoor de gehele passage een collectief gehalte krijgt.

Gemeente, door onze zonden zijn wij God kwijtgeraakt en leiden wij eigenlijk een ondraaglijke dorst naar het ware geluk. We zoeken het overal en kunnen het nergens vinden. (D27)

In een aantal gevallen ontbreekt een directe aanspraak. Toch weet de prediker een vorm van betrekking op de hoorder te bereiken. Dat kan door het gebruik van voornaamwoorden in de 1^e of 2^e persoon of door een imperatief in de tekst: "Kijk, dat heilig recht van God zegt: De zonde moet worden gestraft" (D63).

Samenvattend

Het betrekken van de hoorder in de preken gebeurt op meerdere manieren. Het blijkt een relevant aspect van de verschillende patronen om over zonde te spreken (zie hoofdstuk 5). In deelvraag 3 ligt de nadruk op de aanspraak. De focus ligt daarmee op die fragmenten waarin de hoorder aangesproken wordt. De meest directe vormen zijn individueel en collectief. Daarnaast komen ook minder directe aanspraakvormen voor waarbij hoorders impliciet of algemeen betrokken worden. In sommige gevallen is er geen taalkundige aanspraak, maar legt de prediker een verbinding door bijvoorbeeld voornaamwoorden in de 1^e en 2^e persoon.

5. Patronen van spreken over zonde

Dit hoofdstuk beschrijft de vijf patronen van spreken over zonde en illustreert die beschrijving met enkele voorbeeldfragmenten. De patronen nemen de aard van het spreken over zonde als uitgangspunt (zie tabel 2).

5.1 *Impliciet van zonde spreken*

Bij het impliciete patroon wordt zonde niet letterlijk genoemd noch omschreven. Dat zonde desondanks gecommuniceerd wordt, is typisch voor impliciet spreken. Het middel daarvoor is een contrast of tegenstelling inbrengen. Daarmee ontstaat ruimte voor impliciet spreken over zonde. Dat kan door het goede leven te benoemen. Bij implicatie klinkt dan ook het tegendeel ervan door. Een Bijbelpassage of ander narratief functioneert soms ook als een contrast voor impliciet spreken.

Omdat contrastwerking het mechanisme is, komt zonde niet geïsoleerd voor. Het is altijd de tegenhanger van iets positiefs. Dat maakt impliciet spreken over zonde genuanceerd.

Impliciet spreken kan per definitie niet benoemen wat zonde is. Daardoor is lang niet altijd helder of datgene wat als tegenhanger van het positieve meeklinkt als zonde moet worden beschouwd. Opvallend is wel dat met impliciet spreken relatief veel aspecten van zonde kunnen worden ingebracht.

Impliciete fragmenten spreken hoorders veelal aan. Die aanspraak is alleen niet direct verbonden met zonde (want dan is er geen sprake van een impliciet patroon). Deze aanspraak kent veel variatie.

Voorbeeldfragmenten

In fragment A2 wordt zonde nergens genoemd. Toch klinkt door dat de Bijbel crematie afwijst. En als je niet de weg van de Bijbel gaat, dan ben je op een dwaalweg en dat is zonde. Het juiste gedrag aanwijzen is dus een impliciete vorm van onjuist gedrag aan de orde stellen dan wel afwijzen.

In de Bijbel wordt begraven neergezet als de manier om met onze overledenen om te gaan. Dat is voor ons de aangewezen weg. (A2)

Het contrast kan ook opkomen uit een narratief.

(...) De wijzen uit het oosten nemen mee goud, wierook en mirre. Die heidense tovenaars kwamen bij koning Jezus in de kribbe. De kleine Koning. De wijzen van Israël, de Schriftgeleerden, de Farizeeën waren met Kerst nergens te bekennen. (...) (A28)

Het positieve gedrag van de wijzen (eerbetoen) contrasteert met dat van de (religieuze) wijzen van Israël (afwezigheid). Impliciet wordt dit gedrag als onjuist aangeduid. Dat komt omdat het positieve gedrag voorafgaat. Het fragment stelt hiermee impliciet dat het niet-erkennen van Jezus als Koning zonde is.

De hoorders worden in dit fragment totaal niet aangesproken. Toch klinkt er ergens een impliciet appèl: erken jij Jezus als Koning?

In preek B komen in veel fragmenten de gevolgen van zonde aan de orde in impliciete frases. In B26 klinkt bijvoorbeeld het gevolg van zonde door voor Jezus:

Jezus treedt de duisternis van de Godsverlatenheid binnen. Hij drinkt de beker der gramschap. Hij gaat die weg alleen. (B26)

Uit de context van de preek blijkt dat Jezus de weg gaat die wij moesten gaan. Hij in onze plaats. De tegenstelling is dus tussen Jezus en ons. Hij gaat die weg alleen, zonder ons. Het impliciete spreken brengt dus de gevolgen van onze zonden in. En bij implicatie resoneert wat al eerder werd gezegd in de preek: wij ontkomen op het nippertje.¹³⁶

5.2 Ponerend spreken van zonde

In een ponerend patroon wordt op een stellende manier aspecten van zonde ter sprake gebracht. Hoorders worden niet aangesproken maar op een andere manier betrokken. Dit patroon veronderstelt instemming van de hoorder. Het stellende karakter kan zo absoluut overkomen dat er voor de hoorder weinig tot geen ruimte is. Het gevaar bestaat dat het dwingend wordt. Nuanceringen kunnen dit dwingende karakter (deels) compenseren.

Concrete zonde aanwijzen bij hoorders wordt in een ponerend patroon vermeden. Aspecten van zonde die voorkomen zijn eerder algemeen of gericht op de gevolgen van zonde. Ponerend spreken biedt kansen om het heil aan te zeggen in contrast met zonde.

Het valt op dat ponerende passages weinig gebruik maken van Bijbelteksten. Blijkbaar zijn dergelijke passages relatief onafhankelijk van de Bijbel. Dat kan veroorzaakt worden doordat dit soort passages volgen op delen waarin een Bijbelgedeelte is uitgelegd.

Terwijl hoorders niet aangesproken worden, zijn er andere middelen om ze te betrekken bij het spreken over zonde. Dat kan bijvoorbeeld door het gebruik van persoonlijke voornaamwoorden in de 1^e of 2^e persoon (jou, wij, onze). Het betrekken van hoorders gebeurt vaak in collectieve zin.

Voorbeeldfragmenten

¹³⁶ Fragment B5 en B14.

Enkele voorbeelden kunnen ponerend spreken illustreren. In fragment A39 is er een direct betrekken van hoorders bij de bewering.

Wij mensen zijn allemaal van die eerste hof. Van het weglopen. Van het kiezen voor de dood. (A39)

Het gebruik van de 1^e persoon meervoud en het 'allemaal' geeft dit fragment een universeel karakter. Daarmee wordt iedereen betrokken en als gevolg daarvan kan niemand zich onttrekken. De hoorder kan geen kant op. Daarmee heeft dit fragment een dwingend karakter.

Soms komen nuanceringen voor waardoor het dwingende karakter wat gereduceerd wordt. De hoorder wordt daardoor ook minder direct betrokken.

(...) Hij heeft de zonde overwonnen voor een ieder die in Hem gelooft. (C27)

Er is geen directe aanspraak, maar de hoorder wordt indirect betrokken via 'de ieder die in Hem gelooft.' De derde persoon enkelvoud zorgt voor een minder directe betrokkenheid, waardoor ook het dwingende karakter wordt gereduceerd. Deze uitspraak biedt de hoorder ruimte. Er zijn blijkbaar twee mogelijkheden: wel of niet geloven.

Het algemene karakter van de zonde heeft deels te maken met het gebruik van 'zonde' in staande uitdrukkingen. Enkele voorbeelden: *Gods zondaarsliefde, toorn over de zonde*, of zonde in relatie tot verzoening. Bij dit algemene gebruik, dat voor hoorders bekende klanken kunnen zijn, verliest het begrip zonde aan zeggingskracht.

De context kan dat verlies aan zeggingskracht compenseren. In C25 wordt de radicaliteit van de zonde wordt geponeerd. In C26 volgt een stevige definitie van zonde. Dat geeft de min of meer staande uitdrukking in C27 meer zeggingskracht.

Om het goed te maken tussen God en de mens is verzoening nodig. Verzoening die wij niet kunnen bewerken. Daarvoor zijn uw en mijn zonden en ongerechtigheden te groot. (C25)

Zonde is niet maar een foutje, zoals de moderne mens het probeert wat toe te dekken. Zoals je een foutje van elkaar vergeeft. Het is de grootste opstand tegen God, met de grootste denkbare gevolgen voor de mensheid en voor heel de schepping die zucht. (C26)

(...) Hij heeft de zonde overwonnen voor een ieder die in hem gelooft. (C27)

Beschrijven van de gevolgen van zonde gebeurt regelmatig op een ponerende manier. De gevolgen die in dergelijke passages aandacht krijgen zijn ronduit negatief: zonde, dood, onmacht, oordeel en schuld. Soms komen dergelijke ponerende passages voor in bemoedigende fragmenten zoals D61:

Want ik maak niets, ik kan ook niets, maar mijn Christus is mijn alles; (...) (D61)

Heil-aanzeggen is in essentie stellend. Zonde vormt daarbij vaak een contrast.

Gemeente, het volkomen offer van de Heere Jezus is gebracht. Er is een vrije toegang tot Gods genadetroon voor een ieder die zijn zonden belijdt. (C50)

Hier heeft zonde de toegang tot God gesloten. De belijdenis van de zonden verschaft vrije toegang op grond van het offer van de Heere Jezus. Hier draagt het ponerend spreken bij aan het verkondigende element in de preek.

5.3 Aansprekend van zonde spreken

Bij een aansprekend patroon van spreken over zonde worden hoorders aangesproken. Dat is onderscheidend ten opzichte van de voorgaande patronen. Zonde komt daarbij expliciet aan de orde en is bovendien concreter dan bij impliciet en ponerend spreken. Aspecten van zonde worden directer in verband gebracht met de hoorder. Blijkbaar resulteert het aanspreken van de hoorder in concreter spreken over zonde. Dat blijkt uit de veel voorkomende aspecten zonde-als-daad en staat-voor-God.

De aard van de aanspraak is heel divers, maar het bevragen van de hoorder komt veel voor. Het aansprekende karakter doet op uiteenlopende manieren een beroep op het *gevoel* van de hoorder. Dat geeft het patroon een eigen dynamiek. Het aansprekende is dus niet alleen taalkundig, maar ook affectief. Cryptisch geformuleerd kenmerkt dit patroon *een aansprekende aanspraak*.

Bij de aanspraak valt op dat het Individueel aanspreken de voorkeur heeft. Het is het enige patroon waar zoveel persoonlijke aanspraak voorkomt (62% van de relevante fragmenten).¹³⁷ Regelmatig worden hoorders direct bevraagd op hun staat-voor-God.

Voorbeeldfragmenten

Bij het aansprekende patroon past een appèl op de hoorder vanwege aspecten van zonde. Deze komen expliciet aan de orde. Fragment A16 speelt in op het gevoel van de hoorder, en stelt daar vragen bij. Het gedrag waarom het gaat wordt concreet benoemd.

Zo was het tot nu toe voor Jozef van Arimathea. Maar hij stapte naar voren uit de duisternis in het licht. En daarin is hij ook een voorbeeld voor ons. Als wij het geheim houden, om wat voor reden dan ook: dat heeft de Heere Jezus toch niet verdiend? Dat we ons schamen voor hem. Dat we onze liefde voor hem geheim houden. (A16)

Een geladen aanspraak ontstaat wanneer een aansprekend fragment insteekt op het existentiële niveau. In preek B wordt de hoorder regelmatig betrokken op bestaansniveau. Identificatie blijkt daarbij een middel om de hoorder als het ware in het verhaal te trekken.

¹³⁷ Voor de andere patronen komen individueel aansprekende fragmenten voor in 20% - 36% van de gevallen.

Nadat in het voorafgaande fragment C29 beschouwd is hoe Jezus het vuur van Gods toorn – dat tegelijk ook vuur van Gods liefde is – ondergaat, volgt in C30 een aansprekende passage:

En wij staan ernaast. We zijn erbij. Daar hangt Hij, schrijft Marcus eigenlijk. Als jou en als mij. En wij zijn geschokt, toch? En geraakt. En de hitte van dat tafereel dat verzengt - zou je kunnen zeggen - onze kleren. Maar wij blijven ongedeerd. En vrij. (C30)

Het frequente gebruik van de 1^e persoon meervoud geeft dit fragment een collectieve lading. Jezus hangt op de plaats waar wij hadden moeten hangen. En daarmee zijn wij de schuldigen die het oordeel verdienen. Identificatie werkt hier tweeledig: we identificeren ons met de toeschouwers rond het kruis (*wij staan erbij*). Maar dieper is dat Jezus zich met ons identificeert en wij ons daarom in de straf-dragende Jezus mogen herkennen. De directe aanspraak is hier beperkt, maar de existentiële lading betreft de hoorders op gevoelsniveau.

In C55 – het slot van de preek – klinkt een appèl op de hoorder. In het volgende aansprekende fragment wordt een regel uit een bekend gezang geciteerd.

Daarom wie nog op een afstand staat in de kerk of meeluisterend, stel het niet uit om met heel je hart tot de Heere Jezus te gaan, tot Hem te komen. Jezus neemt de zondaars aan, heel eenvoudig regeltje uit een gezang. Dat wil Hij zo graag. Het is nu nog genadetijd. (C56)

Het aansprekende karakter van dit fragment ligt allereerst in de uitnodiging. Daarbij wordt niemand uitgesloten, terwijl de aanspraak in de 2^e persoon enkelvoud gebeurt. Het citaat van een regel uit een gezang spreekt de hoorder extra aan: het zondaar-zijn is bijna een aanbeveling om tot Jezus te gaan. Degene die worstelt met vragen rondom vergeving en toe-eigening wordt hier ‘aansprekend’ aangesproken.

5.4 Onderzoekend van zonde spreken

Dit patroon kenmerkt zich doordat het spreken over zonde verbonden is met een vorm van onderzoeken, interpreteren, bezinnen of beschouwen. In dat proces wordt de hoorder op een bepaalde manier meegenomen. Het onderzoek kan zich richten op de Bijbeltekst, op de tijd van de Bijbel, maar ook op de wereld van de hoorder.

Het proces, dat in één of meer fragmenten gebeurt, ontwikkelt vaak aan de hand van het stellen van vragen of opperen van veronderstellingen. Soms blijft daarbij een eindresultaat uit, maar dat kan zich ontwikkelen in het onderzoekende of beschouwende proces.

Net als bij het impliciete patroon kan zonde wat in het ongewisse blijven. En van een negatieve beoordeling is niet altijd duidelijk of er dan sprake van zonde is. Onderzoekende fragmenten spreken over zonde op een wat terughoudende of subtiele manier. Het onderzoek is daarbij een middel om de directe verbinding met de hoorder te reduceren of te nuanceren.

Hoorders worden maar beperkt hoofdzakelijk collectief of individueel aangesproken. Hun betrokkenheid wordt gezocht door ze mee te nemen in het onderzoek of de beschouwing.

Voorbeeldfragmenten

Fragment A9 onderzoekt de vraag waarom Nicodemus een gelovige in het geheim is.

Maar, zegt Johannes erbij, hij was dat in het geheim. Uit vrees voor de Joden. Hij had liefde in zijn hart voor de Heere Jezus, maar niemand mocht het merken. Was het misschien zijn vooraanstaande positie die die bedreigd zag? Dat hij het maar voor zichzelf hield. Een gelovige, maar in het geheim.

In dit deel van preek A speelt het voor-Jezus-uitkomen een belangrijke rol. A9 onderzoekt wat Johannes bedoelt met *in het geheim*. De hoorder wordt niet aangesproken op het aspect zonde, maar meegenomen in het interpretatieproces. Door de aansprekende thematiek (voor Jezus uitkomen) worden hoorders van deze tijd indirect aangesproken. In het vervolg van de preek wordt deze aanspraak ook expliciet. Het onderzoekend patroon helpt om uitkomen-voor-Jezus ter sprake te brengen en subtiel te verbinden met de hoorder. Het fragment is hier niet helder over de vraag of discipel-in-het-geheim-zijn zonde is. Het fragment zegt het niet, maar de beoordeling is negatief.

In preek B wordt kruisigen als sadisme beschreven.

De mensen die er verstand van hebben die zeggen over de kruisiging: het is een hele sadistische manier eigenlijk van het zo lang mogelijk stretchen van het lijden van een mens. Het is zo lang mogelijk rekken van de doodstrijd van een mens. Daar moet je over nadenken om dat te kunnen verzinnen. En het is niet voor het eerst en niet voor het laatst dat menselijke creativiteit en vernuft wordt ingezet om het leven van een ander op deze aarde tot een hel te maken.
(B17)

Het fenomeen kruisigen wordt hier onderzocht. Kruisigen is sadisme. Het wordt geen zonde genoemd, maar krijgt die gevoelswaarde wel mee. De mensheid als geheel wordt betrokken. Het is van alle tijden, dus ook van onze tijd. Het fragment klinkt als een algemene aanklacht. Maar deze doet ook een appèl op de hoorder. Maak jij het leven van een ander tot een verschrikking?

In B17 volgt in zekere zin het resultaat van het onderzoek. In A9 blijft het antwoord uit en blijft het bij veronderstellingen.

5.5 Narratief van zonde spreken

Het vertellende karakter kenmerkt zich door een vriendelijke en luchtiger manier van spreken over zonde. Het verschilt daarin het meest van het ponerende spreken. De preek

krijgt trekken van een conversatie. Dit patroon moet niet verward worden met het vertellen van verhalen. Het gaat om de manier van spreken.

Dit patroon sluit goed aan bij het impliciete spreken. Het onderscheidende punt is dat bij impliciet spreken zonde niet genoemd of omschreven wordt, terwijl dat bij het narratieve patroon expliciet gebeurt.

Het vertellende karakter maakt het patroon geschikt om zonde-als-daad en gevolgvanzonde aan de orde te stellen. De wat luchtige stijl van spreken helpt om het gewicht van het spreken over zonde te verlichten. Verhalend spreken wordt eveneens gebruikt om beschouwingen over een tekstgedeelte of fenomeen te delen met de hoorder. Het is een hele 'communicatieve' manier van spreken.

De aanspraak is globaal verdeeld over individueel en collectief. Het verhalende karakter stelt in staat om hoorders regelmatig direct te betrekken bij het spreken over zonde.

Voorbeeldfragmenten

Een typerend voorbeeld van verhalend spreken is fragment F32.

Vandaar dat bloed. En dat altaar. Begrijp je? Bij God is altijd vergeving. En dat heeft ie bij de Sinai dus al duidelijk gemaakt. Ik kom altijd weer bij je terug. Met verzoening en vergeving van die zware schuld. En het is eigenlijk wonderlijk, hè? Dat de Heere het voortdurend goed wil maken. Zelfs als wij niet eraan denken. (F32)

Frases zoals 'begrijp je' en het woordje 'hè' markeren het narratieve karakter. Het geeft het fragment iets vriendelijks en onderhoudends. Ondanks dat karakter komt er ook zware kost aan bod. Het gevolg van zonde heet namelijk 'zware schuld.' Het narratieve patroon kan het ponerende van die uitspraak goed maskeren.

Soms is het onderscheid met andere patronen moeilijker te vinden.

Het was het uur -en daarom werd het zo donker- dat God zijn aangezicht verborg voor Zijn geliefde Zoon. Het waren de uren waar de toorn van God over de zonde, niet over ons mensen uitgestort werd, maar op Zijn Zoon. Jezus als het Lam van God onderging de straf, die wij hebben verdiend. Opnieuw Jesaja; de straf die wij verdiend hebben was op Hem en door Zijn striemen is ons genezing geworden; ontvangen wij genezing. (C6)

Dit fragment heeft zowel narratieve als ponerende kenmerken. Enerzijds wordt gesteld: *Jezus als het Lam van God onderging de staf die wij hebben verdiend* is. Anderzijds valt het vertellende karakter op, bijvoorbeeld in de geladen frases: *Het was het uur... Het waren de uren...* Het verhalende kader geeft de doorslag om dit fragment als narratief te coderen.

Dit fragment deelt de beschouwing of bezinning op het kruisgebeuren in verhalende vorm wordt dat met de hoorders gecommuniceerd. Het gebruik van 'wij' versterkt het verhalende gevoel, maar legt ook de verbinding met de hoorder op collectief niveau.

5.6 De verhouding tussen de patronen

Waar de patronen zich onderscheiden, komen beslissende aspecten aan het licht. Op twee manieren kan hier zicht op ontstaan. Allereerst kan gekeken worden naar het gewicht van de patronen per preek. Dat is echter een kwantitatieve aanpak waaraan geen grote consequenties verbonden kunnen worden. Het brengt wel op ideeën hoe de patronen zouden kunnen (samen)werken in de preken.

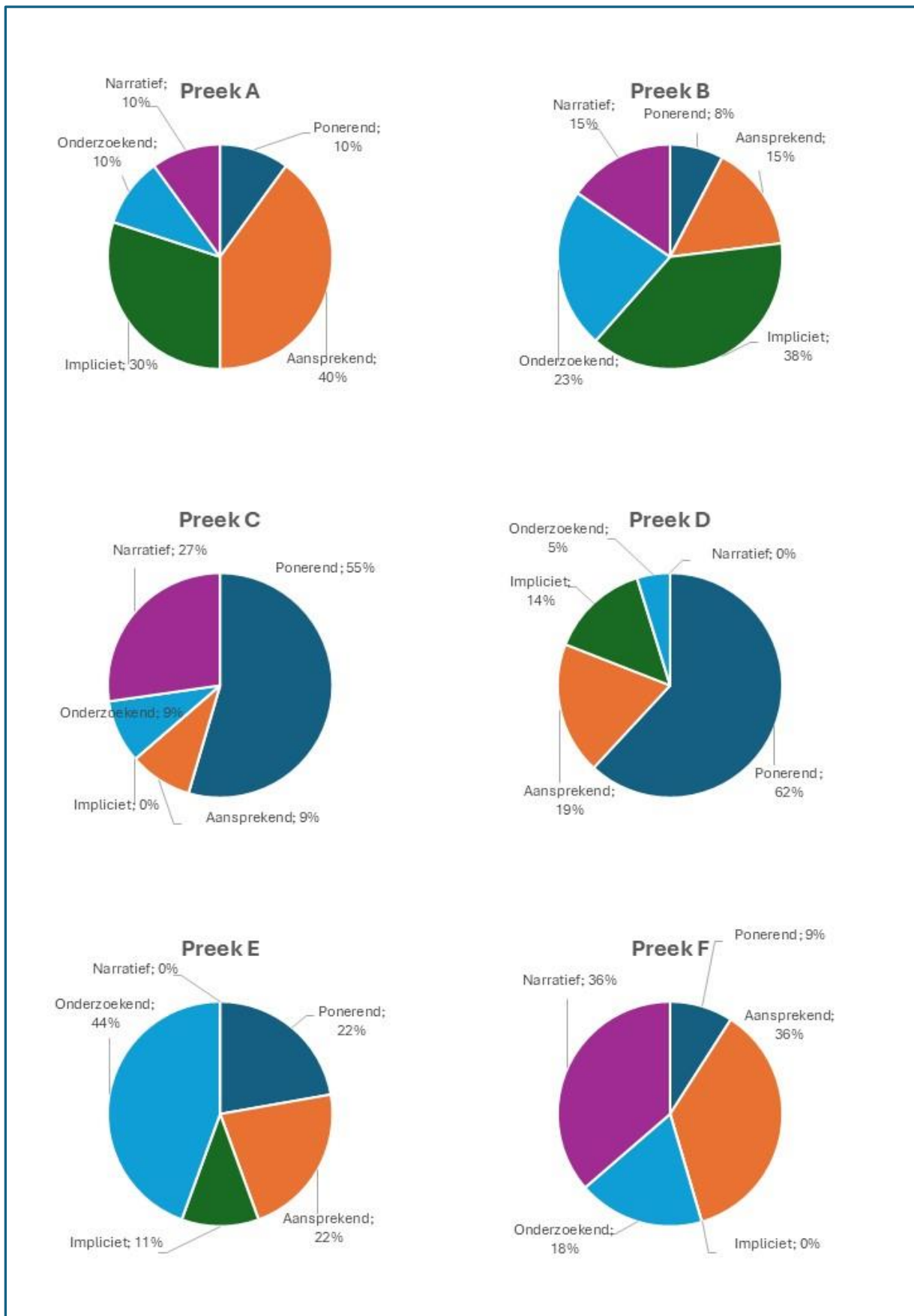
In figuur 2 is per preek weergegeven hoeveel procent van de fragmenten toegewezen is aan één van de vijf patronen. Ponerend spreken lijkt tegengesteld aan impliciet spreken. Dat is te zien bij de hoofdzakelijk ponerende preken C en D: deze preken kennen immers weinig (preek D) of geen (preek C) gewicht toe aan impliciet spreken over zonde. Hetzelfde geldt voor de onderzoekend-ponerende preek E. Anderzijds blijkt dat de preken A en B impliciet spreken over zonde, maar weinig gewicht aan ponerend spreken toekennen.

Preek F is afwijkend. Hier komen vooral aansprekend-narratieve fragmenten voor, en nauwelijks tot geen ponerende en impliciete fragmenten. Het lijkt er dus op dat de impliciete, ponerende en aansprekende patronen het meest onderscheidend zijn.

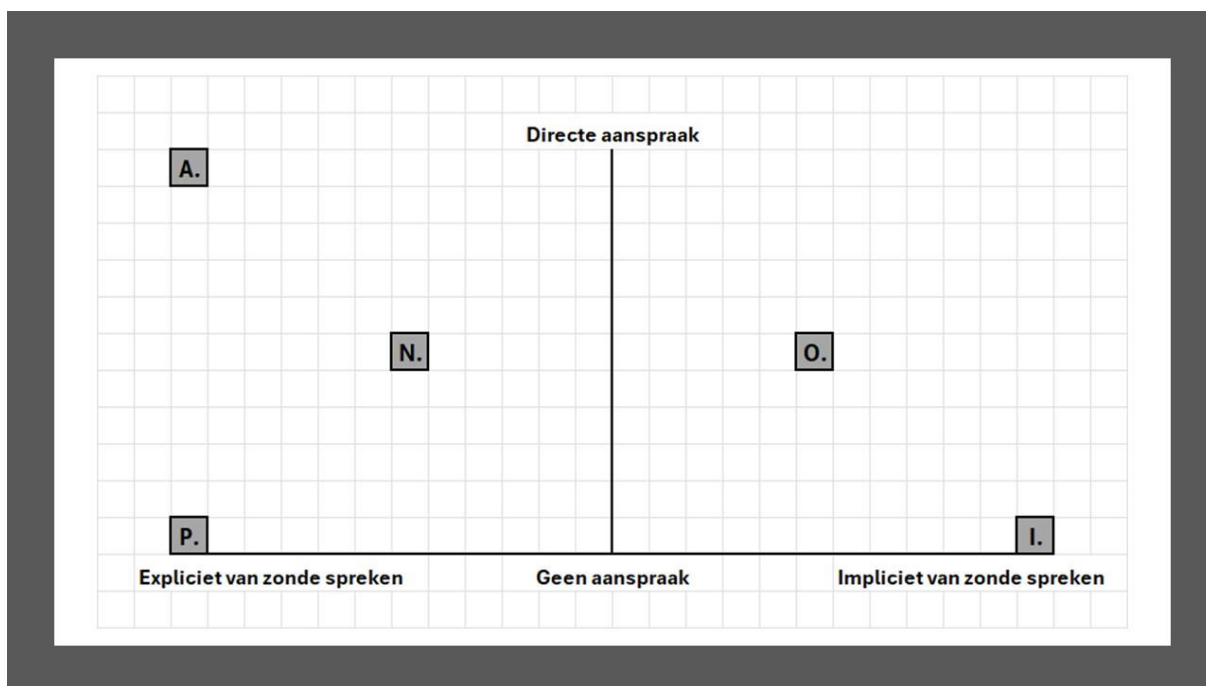
Deze mogelijke focus op drie van de vijf patronen (impliciet, ponerend, aansprekend) kan inhoudelijk verkend worden. Blijkt uit de preekfragmenten dat er inderdaad beslissend onderscheid is tussen deze patronen?

Een sterk onderscheid blijkt er te zijn tussen impliciet en ponerend spreken. Maar dat is geen logische polariteit. Het tegendeel van impliciet spreken is immers expliciet spreken. Uit een vergelijking van de preken C en D met de overige preken blijkt dat het spreken van zonde hier duidelijk expliciet is met uitzondering van preek F. Dat maakt een eerste polariteit tussen impliciet en expliciet over zonde spreken aannemelijk.

Preek F kenmerkt zich door het aansprekende karakter, waarbij het narratieve zich goed aansluit. Kenmerkend voor het aansprekende karakter – in onderscheid van impliciet en ponerend spreken – is het directe aanspreken van de hoorder op aspecten van zonde (zie paragraaf 5.3). Impliciete en ponerende fragmenten betrekken de hoorder immers op andere manieren bij het spreken over zonde (zie paragraaf 5.1 en 5.2). Rondom het al dan niet aanspreken van de hoorder lijkt zich dus eveneens een polariteit af te tekenen. Ondanks de gevolgde argumentatie maakt het geringe aantal preken dat deze verdeling van patronen over polariteiten vooralsnog hypothetisch moet blijven.

Figuur 2: Aandeel van de vijf patronen per preek.

Figuur 3: De onderlinge verhouding van de patronen ten opzichte van twee onderscheidende polariteiten. De letters zijn afkortingen voor de patronen: A=aansprekend; I=impliciet; N=narratief; O=onderzoekend en P=ponerend.

In figuur 3 zijn de drie besproken patronen uitgezet ten opzichte van de twee polariteiten. Het ponerende patroon en aansprekende patroon zijn expliciet in het spreken over zonde.¹³⁸ Daar tegenover staat het impliciete patroon. Het aansprekende patroon kent de directe aanspraak van de hoorder. In het ponerende en impliciete patroon wordt de hoorder niet door aanspraak maar op andere wijze betrokken.

De positie van de narratieve en onderzoekende patronen is tendentieus. Deze positie is een inschatting maar kan niet voldoende onderbouwd worden in het kader van dit onderzoek. Wel kan op basis van de data het narratieve als meer expliciet en het onderzoekende als meer impliciet ingeschat worden. De aanspraak van de hoorder zit tussen ponerend/impliciet en aansprekend in. Daarom is daarvoor het midden aangehouden.

Het impliciete, ponerende en aansprekende patroon zijn dus maatgevend ten opzichte van het narratieve en onderzoekende patroon. Zo zijn er dus drie hoofdpatronen en twee hybride patronen te onderscheiden.

¹³⁸ In hoofdstuk 6 blijkt dat ook uit hoe vaak woorden als zonde en schuld voorkomen in het geheel van de preek.

6. Homiletisch-hamartiologische karakteristiek van spreken over zonde

De analyse heeft tot dusverre geleid tot drie hoofdpatronen en twee hybride patronen waarmee het spreken over zonde in GB-preken gekenmerkt wordt. Dit hoofdstuk betreft theologie en homiletiek op het snijvlak van zonde: de theologische visie op zonde (hamartiologie) blijkt onder andere uit het spreken over zonde. Het doel is om te ontdekken hoe de hamartiologie van de preek samenhangt met het homiletisch patroon van spreken over zonde.

Het is mogelijk om uit de set van zes GB-preken per hoofdpatroon een typerende preek te selecteren. Zo kent preek B een impliciet patroon om van zonde te spreken (deels verbonden met een onderzoekend patroon). Preek D wordt gekenmerkt door ponerend spreken over zonde, terwijl in preek F het aansprekende patroon opvalt, dat verbonden is met narratief spreken over zonde.¹³⁹ Nu kunnen vanwege het geringe aantal preken in dit onderzoek geen substantiële gevolgtrekkingen gemaakt worden.¹⁴⁰ De hier geboden homiletisch-hamartiologische karakteristiek biedt echter wel gegronde aanwijzingen voor de relatie tussen de hamartiologie en het patroon van spreken over zonde.

Om het hamartiologische karakter te verkennen worden de zes *Sündenverständnissen* in het werk van Johannes Block betrokken.¹⁴¹ De resultaten van deze karakteristiek worden betrokken bij de discussie in hoofdstuk 7.

6.1 Hamartiologische karakteristiek van *impliciet* spreken

Het impliciete patroon brengt zonde in door erover te zwijgen. Dat is typisch voor deze manier van spreken over zonde. Theologisch gezien klinkt bij deze manier van spreken over zonde het raadselachtige van de zonde door.¹⁴²

Op impliciete wijze kunnen veel verschillende aspecten van zonde aan de orde komen. Dat is kenmerkend voor impliciet spreken. Er kan een breed en gevarieerd zondebegrip gecommuniceerd worden. Dat geldt overigens niet voor concrete zonden, zoals zonde-als-daad (paragraaf 4.1). Het impliciete karakter mist precisie en concreetheid in het spreken.

Het mechanisme om impliciet zonde ter sprake te brengen is de tegenstelling. Zonde wordt daarmee ingebracht als tegenhanger van iets positiefs. En daarmee heeft een prediker

¹³⁹ Zie figuur 2 voor de onderbouwing van deze typering.

¹⁴⁰ In de diverse proefschriften (paragraaf 1.4) varieert het aantal onderzochte preken van 34 tot 49.

¹⁴¹ Block, *Die Rede*, 226.

¹⁴² Zie paragraaf 2.1.1.

maximale ruimte om aspecten van zonde impliciet ter sprake te brengen. Het zorgt er bovendien voor dat zonde nooit geïsoleerd klinkt. Daarmee ondersteunt het impliciete patroon het genuanceerd spreken over zonde in verbinding met het Evangelie.¹⁴³

Impliciet spreken veronderstelt dat de hoorder in staat is om uit de tegenstelling het spreken over zonde te horen. Hierdoor doet de hoorder met zijn spiritualiteit voluit mee in het proces van communicatie. Er wordt een beroep gedaan op het verbeeldings- en voorstellingsvermogen van de hoorder. Dat beroep kan gepaard gaan met affectieve accenten. Zo kan dit patroon het existentiële karakter stimuleren. Het inroepen van deze vermogens bij de hoorder is een kracht, omdat een breder zondebegrip gaat meeklinken. Bovendien kunnen mogelijk meer hoorders zich daardoor aangesproken voelen. De zwakte is dat het horen van deze bandbreedte sterk afhankelijk is van de vermogens van de individuele hoorder.¹⁴⁴

Impliciet spreken is geschikt om aspecten van de reformatorische paradox over zonde te communiceren.¹⁴⁵ Iets dat niet verenigbaar is, laat zich wellicht beter impliciet aanvoelen dan expliciet uitspreken.

Bij impliciet spreken over zonde wordt de hoorder niet direct aangesproken op aspecten van zonde. De eventuele aanspraak richt zich immers op het positieve tegendeel. Die aanspraak blijkt veelal collectief te zijn (1^e persoon meervoud). Dit collectieve aanspreken maakt impliciet spreken weinig separerend. Separeren in impliciete stijl is overigens moeilijk voorstelbaar vanwege het ontbreken van precisie.

Preek B

Preek B is een typisch voorbeeld van impliciet spreken over zonde. De preek als geheel heeft een impliciet-onderzoekend karakter. Het valt op dat de preek existentieel geladen is. Bovendien worden hoorders vooral collectief aangesproken, vaak in de 1^e persoon meervoud. Het geheel van de preek heeft een terughoudend, sober en genuanceerd karakter maar doet een beroep op het verbeeldingsvermogen van de hoorder.

Fragment B26-32 is een voorbeeld waarin het spreken over zonde op impliciete wijze sterk vertegenwoordigd is.

¹⁴³ Block stelt in het kader van de opdracht om van zonde te spreken: “Was Sünde ist und worin das Sündersein besteht, lässt sich allein im Rahmen des Gottes- und Glaubensverhältnisses bestimmen” (Block, *Die Rede*, 170).

¹⁴⁴ Vergelijk de invloed van de persoonlijkheid, het Godsbeeld en de gang door het leven die hoorders meebrengen bij het beluisteren van een preek (Hanneke Schaap-Jonker, *Ruimte om te horen. Preken en de psyche van de luisteraars* (Amersfoort: Areopagus, 2009), 58-87.

¹⁴⁵ Zie paragraaf 2.1.1 en Block, *Die Rede*, 55-58; 146-154.

(B26) Jezus treedt de duisternis van de Godsverlatenheid binnen. Hij drinkt de beker der gramschap. Hij gaat die weg alleen. (B27) En wij staan erbij. En alleen van een afstand kunnen we ergens iets vermoeden, van waar Hij doorheen gaat. En van de zwarte diepte van Zijn nood.

(B28) De Reformator Calvijn heeft van dit moment gezegd: dit is de nederdaling tot in de hel. Uitlegkundig is daar nog wel over te twisten en te discussiëren. Daar kun je nog wel meer over zeggen. Maar ik denk dat hij theologisch gelijk heeft.

(B29) Het vuur van het oordeel van God over zonde en ongerechtigheid. Het vuur van Gods oordeel en toorn over het liefdeloze en het onrecht in onze wereld. En in onze geschiedenis tot nu toe. En in onze kleine geschiedenis persoonlijk. Dat komt op Hem. Het gaat over Jezus. En je moet daarbij blijven bedenken: Het is tegelijkertijd het vuur van de liefde van God, Die het niet kan hebben dat zijn mensen zich door hun zonde en ongerechtigheid te gronde richten. En Jezus komt daarin. Hij wordt daarin verteerd.

(B30) En wij staan ernaast. We zijn erbij; daar hangt Hij, schrijft Marcus eigenlijk. Als jou en als mij. En wij zijn geschokt, toch? En geraakt. En de hitte van dat tafereel dat verzengt - zou je kunnen zeggen - onze kleren. Maar wij blijven ongedeerd. En vrij.

(B31) Voel hoe indrukwekkend dit is. En aanschouw de liefde die God in Christus drijft. En zie hoe Hij hemel en aarde beweegt om ons behoud. Om ons geluk. Om dat rijk van de vrede te realiseren waar geen einde aan zal zijn.

(B32) En voel dan ook iets van de opluchting gebeuren. Hij - als dat voorhangsel in de tempel gescheurd; en wij - vrije toegang. Tot het hart van God. Tot zijn toekomst. Benoemd tot kinderen. Aangenomen. Tot erfgenamen.

In preek B komt het woord zonde praktisch gezien niet voor. Twee keer in een staande uitdrukking en één keer in het algemeen (B29).¹⁴⁶ Toch is het zwijgen over zonde in deze preek veelzeggend. Meerdere aspecten uit paragraaf 4.1 komen aan de orde in fragment B26-32. Het juridische karakter domineert (bijvoorbeeld in B26, B29 en B30), maar dat is mogelijk ingegeven door de gelegenheid van Goede Vrijdag.

De reformatorische zondeparadox klinkt regelmatig mee: Jezus en de hoorders-als-collectief worden bij elkaar gehouden (B32). Zo functioneert er iets van de mens als zondaar en rechtvaardige.¹⁴⁷ Het wat raadselachtige fragment B30 laat dit ook doorklinken:

En wij staan ernaast. We zijn erbij; daar hangt Hij, schrijft Marcus eigenlijk. Als jou en als mij. En wij zijn geschokt, toch? En geraakt. En de hitte van dat tafereel dat verzengt - zou je kunnen zeggen - onze kleren. Maar wij blijven ongedeerd. En vrij. (B30)

We zijn ontkomen maar tegelijk geschokt, geraakt; aangedaan. Onze kleren zijn in dat tafereel zelfs verzengd.

Zonde wordt nauwelijks concreet. Het meeste concrete spreken over zonde in B29 blijft behoorlijk algemeen met woorden als zonde, ongerechtigheid, liefdeloze en onrecht. Deze woorden neigen wel richting zonde-als-daad.

¹⁴⁶ Afgeleide woorden van zonde komen niet voor, evenmin als varianten van het woord schuld.

¹⁴⁷ Zie Block, *Die Rede*, 147.

De ultieme consequentie van zonde klinkt door in B29, maar vanuit een evangelisch perspectief: '(...) het vuur van de liefde van God, Die het niet kan hebben dat zijn mensen zich door hun zonde en ongerechtigheid te gronde richten.' Van deze expliciete consequentie gaat geen appèl uit op de hoorder.

In de typisch impliciete fragmenten B31-32 klinkt zonde mee vanuit de tegenstelling. Zonde is het tegenover van behoud, geluk, vrede, en vrije toegang, Zijn toekomst, als-kinderen-aangenomen en erfgenamen. Dit focus ligt op het positieve als tegendeel van het gevolg-van-zonde.

6.2 Hamartiologische karakteristiek van *ponerend spreken*

Ponerend van zonde spreken betekent aspecten van zonde beweren of stellen. Dit spreken kent een absoluut karakter. Zonde is dus expliciet aanwezig in het spreken: dat betreft zowel het begrip zonde als de zaak zelf. Het is daarmee de tegenhanger van impliciet over zonde spreken.

Het ponerende patroon heeft het vermogen om een theologische positie te versterken. Het stellende karakter maakt een uitspraak absoluter. Bovendien heeft een stellende uitspraak de neiging tot generaliseren. Daardoor betreft een ponerend patroon de hoorder vaak op collectieve wijze.

Ondanks het expliciete karakter blijft het zondebegrip behoorlijk abstract en algemeen. Daardoor blijft het op afstand. Het ponerende spreken van zonde in de GB-preken laat een juridische opvatting van zonde zien. Dit kan vertekend zijn door de gelegenheid van Goede Vrijdag. Anderzijds is voorstelbaar dat het expliciet en stellend spreken over zonde goed aansluit bij het juridische zondeverstaan. In een juridisch zondebegrip is het probleem van de zonde helder (schuld) en de weg naar de vrijspraak eveneens (betaling).

Ponerend spreken van zonde gebeurt relatief onafhankelijk van concrete Bijbelpassages. Het zou goed kunnen dat ponerend spreken vooral in meer toepassende passages (*applicatio*) een plaats krijgt en dus volgt op de uitleg van een Bijbelgedeelte (*explicatio*).

Bij ponerend spreken ontbreekt een directe aanspraak op de hoorder met betrekking tot zonde. Hoorders worden echter wel betrokken op andere manieren. Kenmerkend is het gebruik van persoonlijke/bezittelijke voornaamwoorden om een onpersoonlijk fragment op de hoorder te betrekken.

Preek D

Preek D is een typisch voorbeeld van ponerend spreken over zonde en kan de bovenstaande karakteristiek illustreren. Verreweg de meeste relevante fragmenten die over zonde spreken zijn in ponerende stijl. Het woord zonde of afleidingen daarvan komt 23 keer

voor.¹⁴⁸ In fragment D44-52 komt zonde nadrukkelijk aan de orde in een toepassing op de hoorder (*applicatio*). Dit fragment volgt na een stuk uitleg over wat er op Golgotha gebeurde naar aanleiding van Johannes 19:28-30.

(D44) (...) Waarom moest de Heere Jezus nou deze smartelijke weg gaan, jongens en meiden? Waarom moest Hij nou gaan lijden en sterven? Ja, om de zonde te verzoenen, maar waarom was dat dan nodig?

(D45) Nou, omdat wij een God hebben, die zo heilig is en zo rechtvaardig, die onze zonde niet kan luchten of zien. God is zo heilig en zo rein, zelfs de heiligste engelen kunnen het bij die reinheid en die heiligheid van God niet halen. Daarom kan een engel ook niet onze middelaar zijn. (D46) En dat heilige recht van God dat zegt, als je zondigt, moet je sterven, heb je de dood verdiend, want ik ben rechtvaardig, zegt God. Ik zie de zonde niet door de vingers, onmogelijk. En elke zonde, al was het alleen maar één in je gedachten, is aanranding van de heilige naam van God en daar moet God over toornen.

(D47) Je kunt de zonde dus niet wat toedekken met wat mooie woorden enzovoort en met wat zand erover. Nee, zegt God, wie zondigt moet sterven. Dat is mijn rechtvaardig oordeel. En de zondeschuld roept om betaling. Als je gezondigd hebt, moet je betalen. En daarom predikt dat Golgotha ons het rechtvaardig oordeel van God, gemeente. Gods rechtvaardig oordeel over de zondaar, over u, jou en mij.

D48 Zo moeten wij vanavond in gedachten op Golgotha staan. God moet mij, zondaar, zo diep straffen, dat ik als het ware dat zou moeten lijden wat Christus heeft ondergaan. Op Golgotha treft de bliksemschicht van Gods heilige toorn de mens die tegen God opstond en zondigde. Dat is de eeuwige dood.

(...)

(D51) God is rechtvaardig. Maar dat niet alleen. God is ook barmhartig. Kijk, dat heilig recht van God zegt: De zonde moet worden gestraft. Dat kan niet anders. God kan daar niet overheen stappen. En wil dat ook niet. Maar zijn barmhartigheid, want God is ook barmhartig, roept om vergeving, om genade voor een zondaar.

(D52) Hoe moet dat nou bij elkaar komen? Gods recht en Gods barmhartigheid. Wij zouden zeggen, dat past niet bij elkaar, dat kan niet bij elkaar komen. Jawel, kan wel. Dan moet je kijken naar de Heere Jezus, de Middelaar. Daar komt het bij elkaar. Gods heilig recht en Gods barmhartigheid. Dat kan alleen God Zoon doen. Dat bij elkaar brengen. Want Hij is de Eeuwige God en blijft ook de Eeuwige God. Maar is ook mens geworden.

Zonde in dit fragment is algemeen en abstract. Er komen geen daadzonden voor. Het is daarom opvallend dat van de vijf vindplaatsen van het werkwoord zondigen er vier in D44-52 voorkomen. Het algemene en abstracte karakter sluit daadzonden dus bepaald niet uit. Dat blijkt ook uit andere aspecten van zonde. Zo communiceert fragment D46 de telbaarheid van de zonde. Zonde kent blijkbaar ook gradaties: een zonde in je gedachten lijkt lichter dan daadzonden.

¹⁴⁸ Zonde 9x, zondig 1x, varianten op het werkwoord zondigen 5x, zondaar/zondaren 6x, zondaarsliefde 2x. Daarnaast komen twee vermeldingen van schuld voor: schuld en zondeschuld.

Het effect van deze communicatie is dat ieder mens dus zondig is. Want zelfs één lichte zonde randt de heilige naam van God al aan. Het ponerende karakter van D46 versterkt deze theologische boodschap.

Het zondebegrip in dit fragment is juridisch van aard. Zo wordt bijvoorbeeld gezegd dat *zondigen sterven betekent* (D46); *zondeschuld roept om betaling* (D47), *de zonde moet gestraft* (D51). Het blijkt ook uit de gevolgen-van-zonde.

In D44-53 komen geen duidelijke verwijzingen naar een Bijbeltekst of passage.¹⁴⁹ In dit toepassende deel van de preek blijft het Bijbelgebruik grotendeels achterwege.

Hoorders worden veel betrokken door middel van persoonlijke/bezittelijke voornaamwoorden in zinnen die de hoorder niet rechtstreeks aanspreken (uitzondering is D47). Het normatieve van het spreken over zonde klinkt door in D48 waar het 'moeten' de norm aangeeft.

Het collectieve in deze stijl verhindert niet om onderscheidend te spreken. Het 'u, jou en mij' spreekt het collectief op individuele manier aan (D47). Meer onderscheidend spreken in deze preek is in *aansprekende* fragmenten te vinden. Voorbeelden daarvan zijn: 'Als je een kind van God geworden bent...' (D68) en 'als het goed is ...' (D3 en D25).

6.3 Hamartiologische karakteristiek van een *aansprekend* patroon

Aansprekend zonde aan de orde stellen is een dubbelzinnige aanduiding (zie paragraaf 5.3). Het wijst op taalkundig aanspreken (min of meer directe aanspraak van de hoorder) en affectief aanspreken (er wordt een beroep op het gevoel gedaan).

Voor dit patroon is de relatie met God belangrijk. Het zondebegrip is daarmee voor een belangrijk deel relationeel.¹⁵⁰ Het affectief-aansprekende draagt hieraan bij. Een relatie veronderstelt immers een bepaalde affectie. Mede daardoor is de liefde van God een belangrijk motief bij dit patroon. Ondanks de zonde staat de relatie tussen God en mens nog steeds. Deze liefde van God, zichtbaar in Jezus Christus, doet een beroep op het gevoel van de hoorder.

In een *aansprekend* patroon komen directe vormen van aanspraak frequent voor. Omdat het affectieve belangrijk is, krijgt het spreken over zonde veelal een persoonlijke spits.

Deze stijl van spreken legt eerder de nadruk op gevoelsargumenten rondom het spreken over zonde dan rationele argumenten. Naast het relationele lijkt het patroon ook concreter over zonde-als-daad te spreken hoewel ook een algemeen zondebegrip voorkomt.

Er is vrij vaak een verbinding met Bijbelpassages. Blijkbaar gaat het aanspreken van hoorders (op dubbelzinnige wijze) goed samen met het gebruik van Bijbelse motieven.

¹⁴⁹ Behoudens een allusie in D46-47 naar Ezechiël 18:4.

¹⁵⁰ Vergelijk de voorkeur van Block voor het relationele zondebegrip (Block, *Die Rede*, 19-21; 169-170).

Preek F

Deze preek is een typisch voorbeeld van *aansprekend* over zonde spreken, en kent ook fragmenten in narratieve vorm. Zonde komt regelmatig expliciet aan de orde in het geheel van de preek.¹⁵¹ Aspecten van zonde die veel aan de orde komen zijn zonde-als-daad en de staat-voor-God. Dat illustreert al direct de focus op een relationeel zondebegrip in deze preek. Verder valt op dat de aansprekend-narratieve stijl van spreken over zonde overeenkomt met de stijl van de preek als geheel.

De passage F32-37 kent een *aansprekend* patroon. De preek heeft de instellingswoorden van het Heilig Avondmaal naar aanleiding van Mattheus 26:26-30 als kern. De betekenis van de beker als teken bij het Avondmaal brengt het contrast tussen het oude en nieuwe verbond in beeld. Israël zondigde steeds weer en verbrak telkens de verbondsrelatie.

(F32) Vandaar dat bloed. En dat altaar. Begrijp je? Bij God is altijd vergeving. En dat heeft ie bij de Sinai dus al duidelijk gemaakt. Ik kom altijd weer bij je terug. Met verzoening en vergeving van die zware schuld. En het is eigenlijk wonderlijk, hè? Dat de Heere het voortdurend goed wil maken. Zelfs als wij niet eraan denken.

(F33) Maar dan confronteert de Heere voortdurend zijn volk met zijn verbond en met zijn woorden. Eigenlijk doet de Heere dat ook elke zondag, hè? Niet alleen met de avondmaalsviering, maar elke zondag weer opnieuw. Hoe staat het ervoor met je liefde tot Mij en tot je naaste?

(F34) En als je dan schuldig staat - en wie niet - als je dan schuldig staat, dan zegt de Heere: kom maar eens. Kom eens mee naar dat altaar. En hebben we het gezien met welk een liefde, dat bloed is verbonden aan jou en Mij en Mijn woorden.

(F35) En ja, daarom is, zeg maar, God met Israël tot nu toe zelfs doorgegaan. Een bewijs voor Gods liefde. Dat volk waar iedereen zoveel moeite mee kan hebben. Toch? Zo dwars. Maar als je naar Israël ziet, dan zegt Paulus, ze zijn wel een voorbeeld voor u, jou en mij, hè?

(F36) En dan zegt de Heere Jezus: Dat bloed, dat wijst heen naar een nieuw verbond. Nieuw, niet meer oud. Want wat verandert er nu als de Heere Jezus zijn leven geeft tot verzoening voor de zonden? Dan verwacht God het niet meer van zijn volk, van ons. Maar hij schenkt je niet alleen verzoening. Hij schenkt je ook een nieuw hart. Een nieuwe mentaliteit. Je gaat anders denken.

(F37) En dat is nou het allermooiste, hè? Als je werkelijk in die vrijheid van de Heere wordt gezet. Als die barrière tussen Hem en mij wordt opgeheven, dan wordt het zo heel anders, hè? Dan wandel je niet meer in de duisternis, zeggen de apostelen. Maar dan wandel je in het licht. Want de Heere die maakt het licht, Hij is het licht. En de heerlijke belofte, als je de Heere navolgt, zul je in de duisternis nooit meer zijn.

In deze passage is het juridische aspect van zonde niet afwezig, maar wordt het sterk gekleurd door het relationele denken over zonde. F34 is een duidelijk voorbeeld. Het 'schuldig staan' is een juridische categorie, evenals de oplossing bij het altaar. Maar de nodiging om te komen en de liefde van God die bij het altaar zichtbaar wordt, geven het spreken over zonde een relationele betekenis mee.

¹⁵¹ Zonde(n) 18x; zondigen 1x; zondaar 3x. Daarnaast nog 2x schuld en 1x schuldig.

Het relationele zondebegrip komt in meer fragmenten voor. In F35 kenmerkt trouw aan het verbond Gods omgang met het volk Israël. En terwijl Israël ontrouw is, blijft God liefhebben. Ook het 'goedmaken' in F32 is eerder relationeel gekleurd dan juridisch. En dat geldt eveneens voor 'de barrière' die wordt 'opgeheven' in F37.

Het *aansprekende* van dit patroon wordt onder andere zichtbaar in het taalgebruik. Zo komt in F32-37 vijf keer het woordje 'hè' voor (F32, F33, F35 en F37). In F32 functioneert het 'eigenlijk wonderlijk' om het gevoel van de hoorder aan te spreken. En ook in F33 probeert de verwijzing naar 'je liefde voor Mij' dat te bereiken. God komt ook nog eens dichtbij in dat fragment doordat Hij sprekend wordt ingevoerd. De confrontatie doet een beroep op de liefde van de hoorder voor God.

De aanspraak van de hoorder is overwegend in de 2^e persoon enkelvoud. Er zijn twee gevallen van de 1^e persoon meervoud (F32 en F36). In F36 beschuldigt het 'ons' de gemeente als collectief. Maar in de volgende zin wordt verzoening en vernieuwing weer persoonlijk aan de orde gesteld in de 2^e persoon enkelvoud.

7. De bijdrage van de patronen aan het spreken over zonde

“Die Predigt von Sünde hat noch gar nicht recht begonnen.”¹⁵² Deze prikkelende opmerking van Johannes Block verwijst naar zijn opvatting dat het spreken over zonde een “homiletische Aufgabe” is.¹⁵³ In deze opmerking klinken resultaten van zijn onderzoek door. Want veel spreken over zonde sluit volgens hem niet aan bij het “reformatorische Sündenverständnis.”¹⁵⁴ In het bijzonder denkt hij aan de tendens om moraliserend over zonde te spreken.

Dat komt overeen met de observaties van Jan Hoek die GB-preken uit de periode 1926-2015 heeft geanalyseerd.¹⁵⁵ Hij ziet een moraliserende tendens in GB-preken.¹⁵⁶ Moralisme is als mensen door de prediking worden opgebouwd in allerlei godsdienstige gevoelens en ervaringen zonder “oprechte verootmoediging (...) voor het aangezicht van de heilige God en zonder (...) zielsbehoefte aan Christus als het Lam van God dat de zonde van de wereld wegneemt.”¹⁵⁷ Deze tendens is niet opgevallen in de onderzochte GB-preken. Wellicht dat bij de voorbeelden van paragraaf 5.1 zich een moralistische tendens aftekent. Met name bij die fragmenten waar niet helder is of het over zonde gaat.

Hoek signaleert verder dat de aandacht voor de noodzaak van ellendekennis is afgenomen in GB-preken.¹⁵⁸ De analyse van de zes GB-preken bevestigt die observatie: in geen van de preken is zondekennis een thema. Eén fragment komt enigszins in de buurt:

Daar moet je allereerst op letten, op dat heilige recht van God. En ik dacht zo, dat heilige recht dat moeten wij lief krijgen. (D49)

Het liefkrijgen van Gods recht impliceert tenminste zondekennis. Het normatieve en ponerende spreken (*dat heilige recht dat moeten wij lief krijgen*) wordt verzacht door de persoonlijke gedachtegang te noemen (*en ik dacht zo*).

De bewustwording dat er patronen van spreken over zonde zijn kan het doordenken van het thema zondekennis in preken wellicht verder helpen. Want hoe kan je aandacht voor zondekennis precies vaststellen? De patronen illustreren dat het op zeker vijf manieren kan.

¹⁵² Block, *Die Rede*, 5.

¹⁵³ *Ibid.*, 165-170.

¹⁵⁴ *Ibid.*, 145-170.

¹⁵⁵ Hoek, “Prediking,” 1-45.

¹⁵⁶ *Ibid.*, 42-43.

¹⁵⁷ *Ibid.*

¹⁵⁸ *Ibid.*, 38-39.

Als expliciete aandacht ontbreekt, wil dat nog niet zeggen dat aandacht voor zondekennis afwezig is. Bovendien mist een belangrijk perspectief: de doorwerking van een preek bij de hoorders. Dat laatste maakt bewust van het beoogde effect dat preek zal hebben.

Vanuit de pneumatologie kan gezegd worden dat de Geest de Toepasser is. Vanuit het ambacht van preken is reflectie op het beoogde effect essentieel. En daarom is de vraag hoe de patronen ingezet kunnen worden om zonde ter sprake te brengen in preken.

7.1 De patronen in relatie tot theologisch zondeverstaan

De patronen beschrijven de aard van het spreken over zonde in de onderzochte preken. Bij deze homiletische insteek zijn theologische/dogmatische overwegingen secundair. Dat is anders bij Blocks varianten van zondebegrip. Hij betreft theologische reflectie op voorhand bij het opstellen van de homiletische *Leitfragen* waarmee de preekanalyse is uitgevoerd.¹⁵⁹ Daarnaast bevat zijn beschrijving van het zondebegrip voor een belangrijk deel theologische terminologie.¹⁶⁰ Vanwege de theologische inbreng kan Block een voorkeur uitspreken voor een bepaald zondebegrip: het relationele.¹⁶¹

In de GB-preken is het juridische zondebegrip dominant. In alle patronen speelt dit een belangrijke rol. Mogelijk is dit beeld vertekend door de gelegenheid van Goede Vrijdag. In preek D lijkt er een relatie te zijn tussen het juridische spreken en het karakter van het ponerende patroon (paragraaf 6.2). Dit fenomeen is ook zichtbaar in preek C. Een relationeel zondebegrip is gevonden in preek B en F (zie paragraaf 6.1 en 6.3). Daarnaast is het ook aanwezig in preek A.

De zes GB-preken laten zien dat van Blocks varianten van zondebegrip er twee regelmatig voorkomen: juridisch en relationeel. In enkele gevallen klinkt er een supralapsarisch zondebegrip waarbij zonde klinkt vanuit het perspectief van het herstelde leven.

Vanwege het homiletische karakter van de patronen is er op voorhand niet een bepaalde (theologische) voorkeur voor één of meerdere patronen te verwachten. Het zijn manieren om theologische inhoud over te dragen aan een hoorderspubliek. Zo beschouwd is de keuze voor een patroon of combinatie van patronen waarde vrij. Het heeft met creativiteit en ambacht te maken.

Vanuit de opvatting van de rol van de prediker en de persoonlijkheid is het aannemelijk dat er bepaalde voorkeuren bestaan. Zo zal de prediker als *heraut* eerder

¹⁵⁹ Block, *Die Rede*, 195-201.

¹⁶⁰ Ibid., 240-241, 252-253, 263-264, 279-281, 293-294, 305-307.

¹⁶¹ Zie bijvoorbeeld Ibid., 391-395.

ponerend spreken over zonde, terwijl dat voor de *gesprekspartner* eerder aansprekend of onderzoekend is.¹⁶²

7.2 De bijdrage van patronen aan theologisch spreken

Toch is hiermee niet alles gezegd. Het zou bij een patroon kunnen zijn als bij een preek. Preken kennen vorm en inhoud. Maar die vorm is geen verpakking van een inhoud, alsof de preek een brief is waarvan de envelop betekenisloos is.¹⁶³ In plaats van twee gescheiden aspecten ziet Thomas Long een sterke verwevenheid. Zo spreekt hij over “the form of the content.”¹⁶⁴ En als patronen een bijdrage leveren aan de vorm van de preek, dan doen ze inherent ook iets met de inhoud. En nog verder gedacht: met een patroon is wellicht een bepaalde theologische inhoud verbonden. De hamartiologische karakteristieken van de hoofdpatronen brengen dat reeds aan het licht.

Een concrete casus kan laten zien hoe patronen kunnen werken in het theologisch spreken over zonde. Het leerstuk van de totale verdorvenheid (*corruptio totalis*) van de mens is theologisch relevant voor een gereformeerde hamartiologie. In een daaraan gewijde studie wijst H.G. de Graaff op een verschil van interpretatie. In zijn ogen is er een “verengd-gereformeerd menstype” ontstaan uit een specifieke interpretatie van de *totale verdorvenheid*.¹⁶⁵ De Graaff geeft een voorbeeld van die specifieke interpretatie. Tijdens een bezinningsmiddag werd volgens een krantenverslag het volgende gezegd:¹⁶⁶

Als de Heere een mens gaat ontdekken, gaat hij zien dat er in hem geen goed woont. De droefheid naar God werkt in een mens ook uit dat hij gedeprimeerd raakt.

De ontdekking van zonde wordt verbonden met de droefheid naar God. En droefheid naar God werkt neerslachtigheid uit. Het punt volgens de Graaff is de openheid: de *droefheid naar God* heeft een richting.¹⁶⁷ Maar *gedeprimeerd* (neerslachtig) *raken* sluit iemand op in zichzelf en maakt machteloos.¹⁶⁸

¹⁶² Zie paragraaf 2.3 voor verschillende rollen van de prediker.

¹⁶³ Long, *The Witness*, 137.

¹⁶⁴ Ibid.

¹⁶⁵ De Graaff, *Onbekwaam*, 8-9.

¹⁶⁶ Ibid., 8. Of dit fragment letterlijk zo gezegd is, maakt voor het gebruik ervan als voorbeeld niet uit.

¹⁶⁷ Vanuit de context van 2 Korinthe 7:10 blijkt inderdaad een openheid naar God, namelijk bekering tot zaligheid.

¹⁶⁸ Ibid., 8

In dit citaat gaan vorm en inhoud samen op! Het is een ponerend fragment. Het is dwingend, omdat massief gesteld wordt dat gedeprimeerd raken een uitwerking is van de droefheid naar God. Er is enige verzachting door het woordje 'ook.' Blijkbaar is *droefheid naar God* méér dan alleen gedeprimeerd raken.

Uit dit voorbeeld blijkt dat een ponerende stijl een theologische inhoud versterkt. Een versterking met mogelijk schadelijke gevolgen. Zo wijst De Graaff erop dat er mensen beschadigd zijn door deze *verenging* van het leerstuk van de totale verdorvenheid van de mens.¹⁶⁹

Wanneer deze *verengde* interpretatie in een van de andere patronen was gecommuniceerd, had de uitspraak een andere lading kunnen krijgen. In bijvoorbeeld een onderzoekend patroon kan samen met de hoorder verkend worden wat droefheid-naar-God en neerslachtigheid met elkaar te maken hebben. Het onderzoekende karakter laat ruimte voor andere mogelijkheden. Het bevragen van deze verbinding had daar extra aan bij kunnen dragen.

Het onderzoekende patroon kan ook dienen om een ponerende uitspraak te nuanceren. Zo kunnen patronen samenwerken in de communicatie van een theologisch punt. Een onderzoekend patroon dwingt bovendien de prediker om te reflecteren op de theologische inhoud vanuit het oogpunt van de hoorders.

Door droefheid naar God *impliciet* te verbinden met neerslachtigheid ontstaat eveneens een andere situatie. Door het tegendeel van *gedeprimeerd raken* te benoemen krijgt de ontstane impliciete verbinding een veel minder absoluut karakter (zie de onderstreepte wijziging):

Als de Heere een mens gaat ontdekken, gaat hij zien dat er in hem geen goed woont. Dan komt er een droefheid naar God. En daarbij sta je niet te juichen.

De kans dat hoorders in dit gewijzigde fragment neerslachtigheid horen doorklinken lijkt vrij klein. Het geïmpliceerde is per definitie veel minder stellig. Hierdoor wijzigt niet alleen de toon van het fragment maar ook de inhoud.

In een aansprekend patroon zou de verbinding tussen droefheid-naar-God en neerslachtigheid tot de door De Graaff bedoelde schade kunnen leiden. Het hangt er vanaf hoe sterk de spreker vanuit de verengd-gereformeerde mensvisie denkt. Juist als in een fragment het gevoel wordt betrokken, kan de impact nog groter zijn.

Deze casus laat zien hoe het gebruik van patronen samenwerkt met de theologische boodschap. De patronen hebben in een concrete situatie geen zelfstandige theologische bijdrage, maar ze kleuren de gecommuniceerde inhoud. Een tweede effect is dat de patronen

¹⁶⁹ De Graaff, *Onbekwaam*, 7-8.

iets met de prediker kunnen doen. Afhankelijk van het patroon wordt de prediker bevraagd op de inhoud van de communicatie. Hoe de inzet van een patroon dus uitpakt hangt af van een combinatie van factoren.

Overigens laat de bespreking door de Graaff zien dat het doorgronden van het karakter van zonde essentieel is. Van het verengd-gereformeerd mensbeeld zou Berkouwer gezegd kunnen hebben dat het een verkapte poging is om de oorzaak/oorsprong van zonde te verklaren. Daarmee is dan het raadselachtige van de zonde verloren gegaan.

In een aansprekend of onderzoekend patroon zou het raadselachtige van zonde juist de aandacht kunnen krijgen. Dan kan de *corruptio totalis* niet meer functioneren als verklaring voor zonde. Een preek communiceert dan een minder massief verstaan van de totale verdorvenheid van de mens.

7.3 De bijdrage van patronen aan *verzachtend* over zonde spreken

Marsha G. Witten heeft het spreken over zonde in 47 preken afkomstig uit twee grote kerkgenootschappen in de VS onderzocht (de *Presbyterian Church* en de *Southern Baptist Convention*). Ze selecteerde preken over de gelijkenis van de verloren zoon (Lukas 15:11-32) uit de periode 1986-1988. Zij signaleerde een belangrijk fenomeen: terwijl zonde volop de orde komt, blijken predikers retorische middelen te gebruiken om dat spreken te verzachten.¹⁷⁰ Ze onderscheidt vier verschillende “adaptive strategies to secular norms:” depersonalisatie, retorische selectiviteit, deflectie en therapeutisch spreken.¹⁷¹

Depersonalisatie is een fenomeen waarbij de directe aanspraak van de hoorder-als-zondaar wordt vermeden. Zonde komt dus aan bod, maar de hoorder wordt daarop niet aangesproken. Het gevolg is vaag en abstract spreken over zonde.¹⁷²

Uit preekfragmenten blijkt dat generalisering gebruikt wordt om de gelijkenis toe te passen. Generalisering kan in stappen gebeuren waarbij uiteindelijk “propositional claims” worden uitgesproken.¹⁷³ Een tekstfragment kan dat illustreren.

The younger son [sinned] because he didn't want to do what was expected of him; he wanted to be free and independent. Doesn't this sound familiar? I'm sure we wouldn't have to think too hard before we could name someone who has this same adventurous spirit. It's probably safe to say that most of us at

¹⁷⁰ Witten, *Preaching*, 253.

¹⁷¹ *Ibid.*, 244.

¹⁷² *Ibid.*, 253.

¹⁷³ *Ibid.*, 247.

*one time or another have decided that we're going to do something our way.
All of us are prodigal sons and daughters.*¹⁷⁴

Uit de bewering over de jongste zoon blijkt deze prediker de gelijkenis 'in te vullen' (vergelijk paragraaf 4.3). Daarna gaat het fragment over op een onderzoekend patroon, ingeleid door een algemene vraag. Het fragment ontwikkelt zich richting de generalisatie: *All of us are prodigal sons and daughters*. De hoorder wordt slechts een keer algemeen aangesproken. Het onderzoekende patroon neemt de hoorder mee om tot acceptatie te komen van de generalisatie.

Dit fragment heeft duidelijk kenmerken van een ponerend-onderzoekend patroon waarbij op een verzachtende manier een stevige generalisatie geponeerd wordt. Depersonalisatie wordt hier bereikt door beperkte directe aanspraak en door generalisatie.

In de GB-preken is depersonalisatie duidelijk aanwezig. Alleen al het algemene spreken van zonde (paragraaf 4.1) kan als illustratie dienen. Depersonalisatie sluit vooral goed aan op ponerend, onderzoekend en impliciet over zonde spreken en minder op een aansprekende/narratieve stijlen.

Met *retorische selectiviteit* wordt bedoeld op het weglaten van aspecten van zonde die moeilijk liggen. Zo valt op dat het leerstuk van de erfzonde (*original sin*) in de preken wordt vermeden: er wordt nauwelijks ingegaan op de vraag waar de zonde vandaan komt.¹⁷⁵

De eerder genoemde discussie over het afnemende belang van zondekennis zou een voorbeeld kunnen zijn van retorische selectiviteit in de zes GB-preken. In elke preek is het voorstelbaar dat hoorders betrokken zouden worden bij aandacht voor zondekennis. Retorische selectiviteit is echter methodisch complex. Het is immers moeilijk vast te stellen omdat het gaat over wat *niet* gezegd is.

Deflectie is het fenomeen waarbij zonde ter sprake komt, maar aan specifieke sociale groepen wordt toegeschreven. Daardoor ontstaat onderscheid tussen de hoorders en buitenstaanders aan wie de zonde wordt toegeschreven.¹⁷⁶ De buitenstaanders kunnen ook kinderen zijn (waarbij de gedachte is dat volwassenen niet worden bedoeld). Bovendien kan deflectie optreden door extremen te beschrijven waardoor hoorders zich er niet meer in herkennen. Deflectie beschermt daarom hoorders tegen krachtig spreken over zonde.¹⁷⁷

Een voorbeeld uit de GB-preken is fragment A20.

Ik vond het ook indringend om daarover na te denken. In die zin, dat ik ook weleens mensen ontmoet, rond een overlijden of later. Dat mensen mij

¹⁷⁴ Witten, *Preaching*, 247.

¹⁷⁵ *Ibid.*, 247-248.

¹⁷⁶ *Ibid.*, 248-250.

¹⁷⁷ Witten, *Ibid.*, 250.

vertellen, ja, mijn man of vrouw of vader of moeder, wie het ook was die overleden is. Ik had het richting hem of haar anders moeten doen in mijn leven. Ik had hem of haar meer moeten helpen toen ik dat kon. Ik was druk met andere dingen. Ik heb mijn oude vader en moeder maar wat aan hun lot overgelaten, want ja, het werk was ook druk. (A20)

Vanuit de ervaring van de prediker wordt verteld over mensen die nalatigheid uitspreken over hun zorg en aandacht voor een geliefde. Nergens worden de hoorders rechtstreeks aangesproken. Deze vorm van verzachting sluit dus goed aan op patronen waarbij geen rechtstreekse aanspraak van de hoorder is, maar waar wel een betrekking wordt geïmpliceerd. In dit geval wordt het gevoel van de hoorder geraakt: want ieder die zorg voor ouders of geliefden kent, voelt zich ongetwijfeld aangesproken door de verwoorde gedachten.

De vraag is of dit een retorisch middel is om de scherpe kanten van het spreken over zonde te verzachten of dat het een patroon is om via derden de hoorder impliciet aan te spreken op een kwetsbaar onderwerp. Binnen het kader van dit onderzoek kan hier geen uitsluitsel over gegeven worden.

Therapeutisch spreken ziet Witten in een aantal preken voorkomen. Kenmerkend is dat de woorden zonde en zondaar niet gebruikt worden voor het gedrag van de zonen. In de meeste preken waar dit fenomeen voorkomt, wordt juist begrip en empathie uitgesproken voor de zonen. De insteek is meer therapeutisch of psychologisch. Soms komen mogelijke familieverhoudingen in beeld om het gedrag te duiden.

*The younger brother [in a family]... cannot manage to find acceptance or approval [through obedience] They're not big enough, experienced enough, mature enough to compete in such matters with older brother or sister. But there is an alternative: they can at least get some attention by rebelling.*¹⁷⁸

Hier is geen sprake van zonde, maar van een verklaring van opstandig gedrag van een jongere in een bepaalde familieverhouding. Deze vorm van spreken roept herkenning op met het therapeutische zondebegrip bij Block. Hij wijst erop dat deze vorm vooral de vermogens van de mens aanspreekt. Het probleem is in de basis te overwinnen en daarvoor moet de mens het goede doen. Kenmerkend is bovendien dat de relatie met God naar de marge verschuift of zelfs afwezig is.¹⁷⁹

Deze vorm van verzachting is in GB-preken niet gevonden.

¹⁷⁸ Witten, *Preaching*, 251.

¹⁷⁹ Block, *Die Rede*, 293-294.

7.4 Samenvatting

De patronen zijn potentiële manieren om zonde ter sprake te brengen in preken. Het zijn homiletische patronen en daarom kan een prediker ervoor kiezen: ze zijn niet goed of fout.

Uit de discussie blijkt dat de patronen geen zelfstandige theologische inhoud hebben, maar wel de inhoud van een boodschap kleuren. Bovendien 'dwingen' ze predikers om te reflecteren op hun boodschap. Daarmee oefenen ze een inhoudelijke invloed uit die tot stand komt in een combinatie van factoren, zoals de inhoud (verbonden met het Bijbelgedeelte), de hoorders (kennis, ervaringen en vermogens), en de prediker (inclusief het reflectievermogen).¹⁸⁰

De vijf patronen lenen zich niet allemaal voor het communiceren van alle aspecten van zonde. Alleen al om die reden is het raadzaam om te variëren in het gebruik van patronen om eenzijdigheid te voorkomen.

De gesignaleerde retorische middelen om het spreken over zonde te verzachten komen deels voor in de GB preken. Soms lijken deze middelen op kenmerken van patronen. Het is echter de vraag of een prediker kiest voor verzachting of voor passende communicatie van een theologisch thema.

De retorische middelen van depersonalisatie en deflectie zijn wel waargenomen in GB-preken. Door deze middelen wordt het zondebegrip al snel wat algemeen, abstract en afstandelijk. Dat fenomeen is duidelijk zichtbaar in de verschillende preken.

¹⁸⁰ Vergelijk de benadering van Schaap-Jonker die vanuit de psyche van de luisteraar analyseert wat de impact van preken is (Schaap-Jonker, *Ruimte om te horen*, 58-87).

8. Conclusie, evaluatie en aanbevelingen

Dit slothoofdstuk beschrijft de conclusies op de gestelde onderzoeksvragen. Vervolgens wordt in paragraaf 8.2 de methodiek geëvalueerd in het licht van de resultaten. Het hoofdstuk besluit met enkele aanbevelingen in paragraaf 8.3.

8.1 Conclusie

De geselecteerde preken voor de analyse hebben rijk materiaal opgeleverd. Het belangrijkste resultaat zijn de vijf homiletische patronen die het diverse spreken over zonde beschrijven en duiden (hoofdstuk 5-7).

Deelvragen

Voor deelvraag 1 is onderzocht hoe zonde ter sprake komt in de zes preken. Elke preek blijkt zonde ter sprake te brengen. Daarbij zijn negen aspecten van zonde gevonden: (1) algemeen, (2) daad, (3) definitie, (4) gevolg, (5) herstel-van-zonde, (6) juridisch, (7) radicaliteit-van-de-zonde, (8) restant en (9) staat-voor-God (zie tabel 3).

De aard van het spreken over zonde is geduid met vijf categorieën. Deze blijken zo substantieel, dat ze eveneens gebruikt zijn om het spreken over zonde te beschrijven in termen van patronen. Dat gaat om de volgende vijf: (1) impliciet, (2) ponerend, (3) aansprekend, (4) onderzoekend en (5) narratief.

Voor deelvraag 2 is het Bijbelgebruik in relatie tot het spreken over zonde verkend. Dat blijkt voor de meeste patronen niet erg onderscheidend (deelvraag 2). Het ponerende patroon kent opvallend weinig Bijbelgebruik. Het lijkt erop dat ponerende passages voorkomen na uitleggende passages. Dat kan het verminderde Bijbelgebruik verklaren.

Bij deelvraag 3 is gekeken hoe hoorders worden aangesproken op zonde. Het aanspreken op zonde kan heel letterlijk zijn: de prediker richt zich in zijn aanspraak tot de hoorders. De hoorders worden als collectief aangesproken en soms individueel. Het *aansprekende* patroon kent opvallend vaak een persoonlijke aanspraak. Het aanspreken kan ook op andere manieren (impliciet of indirect).

Verder valt op dat *ponerende* en *impliciete* fragmenten die over zonde spreken de hoorder niet in taalkundige zin aanspreken. Zij betrekken de hoorder door middel van andere mechanismen zoals het gebruik van bezittelijke voornaamwoorden (1^e en 2^e persoon enkelvoud/meervoud).

De vijf homiletische patronen zijn vergeleken met het theologisch spreken over zonde (deelvraag 4). De patronen blijken geen zelfstandige theologische inhoud te communiceren,

maar ze kleuren het spreken over zonde wel. Het ponerende patroon versterkt het spreken over zonde. De andere patronen werken eerder verzachtend of nuancerend.

Zoals vorm en inhoud samengaan in een preek, blijkt dat ook op te gaan voor de homiletische patronen. Deze werking heeft voor- en nadelen. Het doet bijvoorbeeld iets met de concreetheid van het spreken over zonde en met het betrekken of aanspreken van hoorders op aspecten van zonde.

Het is aannemelijk dat het kiezen voor een patroon om over zonde te spreken iets doet met predikers. Dat is overigens niet empirisch onderzocht, maar blijkt wel uit een gedachtenexperiment naar aanleiding van het leerstuk van de totale verdorvenheid van de mens (*corruptio totalis*). De keuze voor een patroon van spreken over zonde blijkt namelijk de communicatie van een theologische inhoud te sturen (paragraaf 7.2).

Al kennen patronen geen zelfstandige theologische inhoud, er is wel verschil in affiniteit voor het ter sprake brengen van verschillende aspecten van zonde. Zo blijkt het impliciete patroon in staat om de reformatorische zondeparadox (zie paragraaf 2.1.1) tot uitdrukking te brengen.

Kenmerken van het spreken over zonde in hedendaagse GB-preken

De kenmerken van spreken over zonde in GB-preken kunnen geduid worden met de vijf homiletische patronen. Het zijn manieren waarmee zonde ter sprake wordt gebracht.

Bij het **impliciete patroon** wordt zonde niet genoemd maar wel gecommuniceerd. Het tegendeel van zonde wordt expliciet genoemd, waardoor zonde impliciet ter sprake komt. Zonde klinkt daardoor altijd samen met het goede leven, maar de keerzijde is dat het wat algemeen, abstract en onbestemd blijft.

Het **ponerende patroon** is de tegenhanger van het impliciete. Hier komt zonde expliciet aan bod. Opvallend is dat de hoorder niet aangesproken wordt, maar op een andere manier betrokken raakt bij aspecten van zonde. Daarvoor worden vaak persoonlijke/bezittelijke voornaamwoorden gebruikt in de 1^e of 2^e persoon. Het stellige karakter kan het spreken zo absoluut maken dat de hoorder geen kant meer uit kan.

Het **aansprekende patroon** kent een directe aanspraak van de hoorder met betrekking tot zonde, met een voorkeur voor individuele aanspraak. Zonde is daarbij expliciet en vrij concreet. Kenmerkend is dat de aanspraak zowel taalkundig als affectief is. De aanspraak doet een appèl op het gevoel van de hoorder.

Bij het **onderzoekende patroon** is de aanspraak op aspecten van zonde veel minder direct. Het onderzoekende of beschouwende karakter functioneert als middel waardoor de hoorder in tweede instantie wordt betrokken bij zonde. Daardoor blijft het spreken over zonde wat ongewis en op afstand.

Het **narratieve patroon** geeft het spreken over zonde een vriendelijk en luchtig karakter. Het heeft veel weg van een conversatie. Dat stelt in staat om concreet over zonde te spreken. Vaak wordt op deze wijze een beschouwing van de prediker over zonde in een tekstgedeelte of in een andere situatie met de hoorder gedeeld.

8.2 Evaluatie

Het onderzoeksmateriaal is doelbewust geselecteerd om rijk materiaal te verzamelen. Dat heeft goed uitgepakt, maar betekent ook een beperking. De keuze voor één plaats in het midden van Nederland betreft geen geografische effecten zoals verschillen tussen stedelijk gebied en achterland, en volksaard.

Het aantal van zes preken noodzaakt om deze studie als een verkenning te zien en het eindresultaat hooguit als een voorzet voor een theorie. Veel preekanalyses verwerken enkele tientallen preken om tot een gefundeerde theorie te komen.

Vanwege het kwalitatieve karakter is een kleinere dataset waardevol mits bedacht wordt dat er mogelijk nog geen verzadigingspunt is bereikt. Overigens werden de vijf patronen al zichtbaar bij de eerste cyclus van drie preken. De tweede serie van drie bracht daarin geen verandering.

De keuze voor Goede Vrijdag preken leidt inderdaad tot preken waarin zonde ter sprake komt. Een gevolg is dat de thematiek van zonde vermoedelijk vooral belicht wordt vanuit het gebeuren op Goede Vrijdag. De nadruk op het juridisch zondebegrip kan daardoor vertekend zijn. Voor het vinden van patronen is dat van minder belang omdat de focus ligt bij hóe er over zonde gesproken wordt.

De aanpak van *grounded theory* heeft goed gewerkt. Het toekennen van codes kent een subjectief element en blijkt dynamisch tijdens de analyse en de doordinking van de inhoud van fragmenten. Toch is de systematische aanpak sterk. Zelfs al zouden enkele fragmenten anders gecodeerd moeten worden, dan zouden de patronen nog steeds staan.

Het gebruik van Excel als analysetool voor het coderen en toekennen van categorieën was toereikend. De grens van de bruikbaarheid van Excel ligt bij het toekennen van veel codes aan fragmenten. Dan wordt dit programma te omslachtig om effectief te kunnen zijn en kan er beter van specifieke analysesoftware gebruik gemaakt worden.

Het proces van coderen is in dit onderzoek gedaan met de gedachte dat een code het overheersende in het fragment representeert. De codes moeten dus niet gedacht worden als sluitende classificatie.

8.3 Aanbevelingen

Het onderzoek heeft tot vijf homiletische patronen geleid. Deze zijn in twee rondes van drie preken ontwikkeld en bevestigd. Het beperkte aantal preken maakt het resultaat voorlopig. Om de patronen steviger te funderen is aanvullend onderzoek nodig.

De patronen zijn inductief ontwikkeld. Het verdient aanbeveling om de patronen te valideren bij predikers en hoorders. Dat kan bijvoorbeeld met behulp van een focusgroep. Een uitgebreider hoordersonderzoek door middel van interviews of enquêtes zou de impact van patronen in kaart kunnen brengen. Daarmee kunnen de patronen verder doordacht worden met het oog op de preekpraktijk.

Uit het literatuuronderzoek blijkt de relevantie van het blijven spreken over zonde. Tegelijk is kwetsbaar en komt het precies. Dat spreken staat in de 21^e eeuw onder druk. Het verdient aanbeveling om vanuit verschillende perspectieven het zondeverstaan en de communicatie daarover in preken te adresseren en te doordenken. Vanuit de recente waardering voor de zeven hoofdzonden in de samenleving ontstaan wellicht nieuwe mogelijkheden om het evangelie te communiceren met seculiere tijdgenoten.

Bibliografie

- Baars, A. & A. Groothedde.** *Belijden in zeventienvoud. Harmonie van zeven protestantse belijdenisgeschriften.* Apeldoorn: De Banier, 2013.
- Berkouwer, G.C.** *De Zonde I. Oorsprong en kennis der zonde.* Dogmatische studiën. Kampen: Kok, 1958.
- Block, Johannes.** *Die Rede von Sünde in der Predigt der Gegenwart. Eine Studie zur hermeneutischen Homiletik am Beispiel von Predigten aus dem Internet.* Zürich: Theologischer Verlag, 2012.
- Boonstra, Pieter.** *Omgang met de Bijbeltekst in de preek. Een empirisch homiletisch onderzoek.* Dissertatie PThU, Groningen-Amsterdam. Zoetermeer: Boekencentrum Academic, 2016.
- Brink, G. van den & C. van der Kooi.** *Christelijke dogmatiek.* Zoetermeer: Boekencentrum, 2013.
- Brown-Taylor, Barbara.** *Speaking about Sin. The Lost Language of Salvation.* Plymouth: Cowley Publications, 2000.
- Carson, D.A.** *Het Evangelie centraal. Kruis en opstanding van Jezus.* Vertaald door Kees de Wildt. Kampen: Brevier, 2020)
- Chesterton, G.K.** *Orthodoxie.* Bilthoven, 1970, geciteerd in Jan Hoek, "De actuele betekenis van oorsprongszonde." *Theologia Reformata* 50, no. 1 (2007): 6-24.
- Dekker, Gerard.** "Hart van het evangelie klopt op ritme van cultuur." *Trouw*, 12 augustus 1998, <https://www.trouw.nl/home/hart-van-het-evangelie-klopt-op-ritme-van-cultuur~bc798da7/>, bezocht op 5 december 2023.
- Dekker, Wim.** *Oproep tot omkeer. Over bekering en bestaansverheldering.* Utrecht: KokBoekencentrum, 2023.
- Ekris, C.M.A. van.** *Making see. A grounded theory on the prophetic dimension in preaching.* Dissertatie PThU, Groningen. Wenen: Lit verlag, 2018.
- Fenema, Esther van.** *Het verlaten individu. Waarom voelen we ons zo leeg?* Amsterdam: Promoteus, 2022.
- Genderen, J. van & J.H. Velema.** *Beknopte Gereformeerde dogmatiek.* Kampen: Kok, 1993.
- Gereformeerde Bond.** "Visie, Missie & Doel." Bezocht op 27 december 2024,

<https://gereformeerdebond.nl/over-de-gb/visie-missie-doel/>

Gereformeerde Bond, *Naar Christus toe. Het geheim van de prediking voor onze tijd doordacht*. Uitgave vanwege het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland. December 2005.

Graafland, C. *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking*. Woerden: Zuyjderduijn, 1965.

Graaff, H.G. de. *Onbekwaam tot enig goed!? De plaats van 'totale verdorvenheid' in prediking en pastoraat*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1996.

Hoek, Jan. "De actuele betekenis van oorsprongszonde." *Theologia Reformata* 50, no. 1 (2007): 6-24.

Hoek, Jan. "Prediking en vroomheid in de Gereformeerde Bond." Niet gepubliceerd. 1-45.

Hoekstra, T. *Gereformeerde homiletiek*. Amsterdam: Ton Bolland, 1975.

Immink, F.G. "Een bevindelijk gereformeerde traditie. De Gereformeerde Bond en de prediking." In *Uw Naam geef eer. Honderd jaar Gereformeerde Bond. 1906-2006*, red. P.J. Vergunst. Zoetermeer: Boekencentrum, 2006.

Kaufman, Tone Stangeland. "Practicing reflexivity: becoming aware of one's default mode and developing an epistemic advantage." In *The Wiley Blackwell companion to theology and qualitative research*, redactie Pete Ward & Knut Tveitereid, 111-120. John Wiley & Sons, 2022. <https://www.wiley.com/en-us/The+Wiley+Blackwell+Companion+to+Theology+and+Qualitative+Research-p-9781119756934>.

Kooten, R. van. *Handboek Apostolische homiletiek. Uitleggende prediking van de tekst*. Band I Bezinnend deel. Apeldoorn: Labarum Academic, 2023.

Knijff, Arie van der. *Bevindelijk preken. Een empirisch-homiletisch onderzoek naar bevinding in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten*. Dissertatie PThU, Amsterdam – Groningen. Apeldoorn: Labarum, 2019.

Lagemaat, Teus van de. *De stille evolutie. Individualisering in de Gereformeerde Bond*. Dissertatie VU Amsterdam. Eigen uitgave, 2013.

Leede, Bert de & Ciska Stark. *Ontvouwen. Protestantse prediking in de praktijk*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2017.

Long, Thomas G. *The Witness of Preaching*. 3e druk. Louisville, KY: Westminster John Knox, 2016.

- Malmström**, Hans. "The 'other' voice in preaching: intertextual form and function in contemporary English sermonic discourse." *Journal of Communication and Religion* 38, no. 2 (zomer 2015): 80-99.
- Maris**, Hans. "Preken over zonde." *Woord en Wereld* 23, no. 11 (november 2016): 306-309.
- Moehn**, W.H.Th. *God roept ons tot Zijn dienst. Een homiletisch onderzoek naar de verhouding tussen God en hoorder in Calvijns preken over Handelingen 4:1 – 6:7*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Kampen: Kok, 1996.
- Pieterse**, Hendrik J.C. "The Grounded Theory methodology to conduct content analysis of sermons and interviews: Critique and response." *HTS Theologische studies/Theological Studies* 76, no 1 (maart 2020): 1-5.
- Pieterse**, Hendrik J.C. Redactie. *Desmond Tutu's Message. A qualitative analysis*. Kampen: Kok Pharos, 1995.
- Pleizier**, T.T.J. *Religious Involvement in Hearing Sermons. A Grounded Theory Study in Empirical Theology and Homiletics*. Delft: Eburon Academic, 2010.
- Reuver**, A. de. "Zonlicht vangt men niet in een vuist. De Gereformeerde Bond en de gereformeerde theologie." In *Uw Naam geef eer. Honderd jaar Gereformeerde Bond. 1906-2006*, redactie P.J. Vergunst (Zoetermeer: Boekencentrum, 2006), 52-66.
- Schaap-Jonker**, Hanneke. *Ruimte om te horen. Preken en de psyche van de luisteraars*. Amersfoort: Areopagus, 2009.
- Schmitz**, Barbara. "... der Schuld, vergehen und Sünde vergibt ..." Sünde und Schuld in der Hebräischen Bibel." In *Sündenpredigt*, red. Michael Meyer-Blanck, Ursula Roth, Jörg Seip & Bernhard Spielberg (München: Don Bosco, 2012), 95-107.
- Stolper**, R.J. "Slachtoffer en dader." *Nader Bekeken* 31, no. 11 (November 2024): 386-389.
- Torfs**, Rik. *Tijdgeest. Een perspectief op mens en tijd*. Antwerpen: Ertzberg, 2023.
- Trueman**, Carl R. *The Rise and Triumph of the Modern Self. Cultural Amnesia, Expressive Individualism, and the Road to Sexual Revolution*. Wheaton, IL: Crossway, 2020.
- Verweij**, André. *Positioning Jesus' suffering. A grounded theory of Lenten preaching in local parishes*, dissertatie PThU, Amsterdam – Groningen. Delft: Eburon, 2014.
- Witten**, Marsha G. "Preaching about Sin in Contemporary Protestantism." *Theology Today* 50, no. 2 (July 1993): 243-253.

Wolter, Michael. "Die Rhetorik der Sünde im Neuen Testament." In *Sündenpredigt*, red. Michael Meyer-Blanck, Ursula Roth, Jörg Seip & Bernhard Spielberg (München: Don Bosco, 2012), 108-124.

Bijlage 1: De aard van het spreken over zonde

Tabel 4: De aard van het spreken over zonde in alfabetische volgorde, inclusief de onderliggende codes en het aantal toegewezen relevante fragmenten in de preek A-C en A-F (tussen haken relevante+marginale fragmenten).

Categorie 1.2	Beschrijving van de aard	Toegewezen codes	#fragmenten Preek A-C	#fragmenten Preek A-F
Aansprekend	De hoorder wordt aangesproken op een directe/indirecte manier met betrekking tot zonde.	Affectief Appellerend Belijdend (nieuw D) Bevragend (deels) Existentieel Identificatie Ultiem Verkondigend	11 (11)	21 (22)
Impliciet	Zonde komt niet rechtstreeks aan de orde maar klinkt door. Dat kan via personages of gebeurtenissen (indirect) of op een andere manier doorklinken (impliciet).	Impliciet Indirect	11 (15)	15 (24)
Narratief	In narratieve fragmenten vertelt de preek over zonde. Dat kan in een meer beschrijvende zin, of in een verhalende zin (waarbij soms het Bijbelverhaal de kern vormt).	Beschrijvend Vertellend	7 (10)	11 (22)
Onderzoekend	Deze fragmenten onderzoeken aspecten van zonde. Dat kan zonde zijn in de leefwereld van de hoorder, maar ook in bijvoorbeeld het verstaan van de tekst/perikoop.	Beschouwend Bevragend (deels) Interpreterend	6 (7)	13 (19)
Ponerend	Er worden rondom zonde dingen gesteld in de preek; als een bewering. Het wordt als een feit voorgesteld, als een definitie of een consequentie.	Bevestigend Consequentie Definiërend Stellend	9 (16)	25 (35)
Totaal	-		44 (59)	85 (122)